

שלומי דורון

הַמָּהֶלְכִים בֵּין הָעוֹלָמוֹת

"חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בחברה הישראלית

ספריית הילל בן חיים
למדעי היהדות | הוצאת
הקיבוץ המאוחד

שלומי דורון
המהלכים בין העולמות
"חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בחברה הישראלית

ספריית "הילל בן חיים", ספרי יסוד, מחקר והגות במדעי היהדות
לזכרו של הילל בן חיים הי"ד, חבר קיבוץ בית אורן

העורך הראשון: ד"ר מאיר איילי ז"ל
עורך הספרייה: פרופ' יהודה פרידלנדר
יו"ר העמותה: משה מושקוביץ

מערכת מדעית:

פרופ' משה אידל
פרופ' מנחם אלון ז"ל
פרופ' זאב גריס
פרופ' מנחם הירשמן
פרופ' יעקב זוסמן
פרופ' עמירה ערן
פרופ' שלום רצבי
פרופ' אליעזר שביד
פרופ' עוזי שביט
פרופ' אברהם שפירא

ערכה והביאה לדפוס: לאה שניר

הספר יוצא לאור על ידי עמותת "הילל בן חיים" (ע"ר),
ת.ד. 7440, ירושלים 91073
והוצאת הקיבוץ המאוחד,
ת.ד. 1432, בני ברק 51114
בסיוע משרד התרבות והספורט
בסיוע המכללה האקדמית אשקלון

שלומי דורון

המהלכים בין העולמות

"חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה"

בחברה הישראלית

ספריית "הילל בן-חיים"
הוצאת הקיבוץ המאוחד

Shlomi Doron

Shuttling Between Two Worlds: Coming to and
Defecting from Ultra Orthodox Judaism in Israeli Society

כל שמות המרואיינים בספר זה שונו כדי לשמור על פרטיותם

הזכויות על ציטוטי השירים המופיעים בספר
שייכות לאקו"ם ולמחברים

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מיכני (לרבות צילום
והקלטה), ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

©

by Hakibbutz Hameuchad
Publishing House Ltd., Tel Aviv

Printed in Israel 2013

עימוד: סטודיו ע.נ.ע. בע"מ

כל הזכויות שמורות

להוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ

דפוס "חדקל", תל-אביב תשע"ג

אתר ההוצאה: www.kibutz-poalim.co.il

תוכן העניינים

תודות 10

הקדמה 11

מבוא 16

חלק ראשון: שדה המחקר, מושגים וסקירה

פרק ראשון: שדה המחקר 25

א. שדה המחקר 25

ב. הסיפור שלי: מבט מבפנים ומבחוץ 27

ג. הכניסה דרך המקווה וסיפורה של שקית 28

ד. שיטה וכלי המחקר 31

1. ריאיון עומק מובנה למחצה וסיפור חיים 32

2. תיאור תבנית הריאיון 34

3. התצפית המשתתפת 36

4. ניתוח מקורות ראשוניים ומשניים 37

ה. שדה המחקר וגבולותיו 37

פרק שני: "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בישראל 43

א. "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" 45

ב. אורתודוקסיה ואולטרה אורתודוקסיה 56

ג. סקירת ספרות 65

1. ספרות על "חזרה בתשובה" 66

א. ספרות אקדמית מחקרית 66

ב. ספרות מקור הלכתית 68

ג. ספרות מקור וספרות פופולרית 70

ד. עיתונות 78

ה. אתרי אינטרנט 87

2. ספרות על "חזרה בשאלה" 88

א. ספרות אקדמית מחקרית 88

ב. ספרות מקור הלכתית 90

ג. ספרות מקור וספרות פופולרית 91

- ד. עיתונות 101
ה. אתרי אינטרנט 104

חלק שני: שינוי הזהות הדתית

פרק שלישי: מאפייני שינוי הזהות הדתית 109

- א. סיפור חיים 109
ב. תהליך ארוך ומורכב 110
ג. שינוי סטטוס 111
ד. להיות חבר בחברה 113
ה. עשה לך רב (מומחה) 116
ו. בין האיך והלמה 117
ז. בין הרשתות 121
ח. יחסי מתח ומשבר עם ההורים 125

פרק רביעי: שינוי זהות דתית והתהליך הטקסי 127

- א. שינוי זהות וטקסים 128
ב. טקסי הגדרה אישיים ואֶשרור 131
ג. טקסי הגדרה קבוצתיים ואישיים 132
ד. לימינליות ולימינוידיות 132
ה. עבודה ומשחק; עבודה ופנאי; זרימה וקומיוניטס 136
ו. רמת הלימינליות ואופי הטקסים הלא רשמיים 139
ז. טקסים ולימינליות 141
ח. "חוזרים" כאנשי סף 142
ט. בין קודש לחול: חגים, מועדים וימי השבוע 144
י. אתנוגרפיה של ניתוק, מעבר ושילוב 155
(א) טקסי הפרדה וניתוק: אתנוגרפיה של סמלי הפרדה וניתוק 157
1. שינוי לבוש 157
2. שינוי שם פרטי 170
3. תמונות וחפצים: ספרים, קלטות, מחשב וטכנולוגיה 178
4. ניתוק פיזי ושינוי מקום המגורים 185
5. סדנאות חברות מחדש, "התחזקות" ותמיכה 191
6. שירות צבאי 196

202 (ב) טקסי ביניים ומעבר: אתנוגרפיה של סמלי ביניים ומעבר

1. מצבי לימינליות מתונים ובינוניים 203

2. מצבי לימינליות חריפים וחדים 208

(ג) טקסי שילוב: אתנוגרפיה של סמלי שילוב 215

1. שינוי לבוש 216

2. מסגרות שידוך, נישואין ויחסים בין אישיים 220

3. סדנאות חברות מחדש, "התחזקות" ותמיכה 225

4. מכתבי השלמה וניהול יומן, סיפורים על העבר 231

5. טקסי הגדרה אישיים וטקסי אשרור 236

חלק שלישי: קשיי קליטה והרצון להשתייך

פרק חמישי: קשיי קליטה בחברה חדשה 249

א. קשיי קליטה 249

ב. בין שוליים למרכז 269

ג. "מדוע הם (לא) רוצים אותנו?" 269

ד. הרצון להשתייך 271

אחרית דבר: המהלכים בין העולמות 280

רשימת מקורות

א. ספרות מחקר בעברית 283

ב. ספרות מחקר באנגלית 320

ג. קטעי עיתונות 332

ד. אתרי אינטרנט 337

ה. סדרות וסרטים 341

רשימת לוחות

לוח 1: מאפייני קהילה, זמן, מרחב ומצבי לימינליות

בשינוי זהות דתית 51

לוח 2: רצף "דת/אתנוף" בחברה הישראלית 61

לוח 3: שינוי הזהות של "חוזרים בתשובה"

ו"חוזרים בשאלה" 114

לוח 4: החלפת ריטואלים ושינוי הזהות הדתית 148

לוח 5: טקסי הגדרה אישיים של "חוזרים בתשובה"
ו"חוזרים בשאלה" בתהליך המרת הזהות לפי קטגוריות

מיון ושלבי טקס המעבר 156

לוח 6: טקסי הגדרה אישיים והמצאת טקסים 240

מפתח

א. מפתח נושאים 344

ב. מפתח אישים 353

מוקדש באהבה להוריי היקרים,
מיכל ואברהם

בהוקרה לפרופ' ניסן רובין,
מורי ורבי לחיים ולמחשבה

הוריי שמעו משכנה שלנו בירושלים שאני לא בסדר, שאני מסתובבת עם חילוניות, עושה קניות ומפסידה שיעורים אצל הרבנית. הלחץ והכעס של הוריי היה חזק וקשה. לא ידעתי מה לעשות וכיצד להתנהג. מצד אחד לא רציתי לפגוע באחיי, באחיותיי ובהוריי, אולם ידעתי שאני כבר לא שם אתם. החלטתי שאני חייבת לברוח. זה לא שיש לך ספר כיצד להתנהג, את לבד עם עצמך לתקופה ארוכה.

(״חוזרת בשאלה״)

תודות

תהליך כתיבת ספר זה לא היה מגיע לסיומו ללא עזרתם של אנשים ומוסדות שעזרו לי לאורך הדרך. זכות היא לי להודות להם. בראש ובראשונה אני מבקש להודות למנחה שלי, פרופסור ניסן רובין, מורי ורבי. בסבלנות, במקצועיות ובאנושיות הנחה אותי לאורך שנים רבות. תודה למרואיינים ולמרואיינות האנונימיים במחקר זה. לולא פתחתם צוהר קטן לחייכם לא הייתי יכול להשלים מחקר זה.

תודה מיוחדת למכללה האקדמית אשקלון המשמשת לי אכסניה מקצועית, ומאפשרת לי לפרסם, לחקור ולחשוב, ואף סייעה לי במימון הוצאת הספר. קרן שניצר, והיו"ר פרופ' אדריאן זיידרמן, על שראיתם בי ראוי לפרס קרן שניצר (לשנת 2008), והמכון החינוכי הישראלי ע"ש יאנוש קורצ'אק ובמיוחד לגב' בתיה גלעד ולד"ר אבי צור. תודה עבור התמיכה הנדיבה של קרן אייסף ונשיאתה נינה וינר. לאגודת "ה.ל.ל." ("האגודה ליוצאים לשאלה") על המידע החשוב. לעמיתים רבים שעזרו לי במהלך שנות המחקר 2000-2006. ד"ר עידן ירון, ד"ר גל נעמי, ד"ר בברלי מזרחי, ד"ר משה שוורץ, ד"ר נעמי סילמן, פרופ' רחל שרעבי, פרופ' דן סואן, ד"ר נסים ליאון, פרופ' קימי קפלן ועפרה כוכבי-זיידמן. לאנשי הוצאת הקיבוץ המאוחד: חוות הדעת המאירה של הקוראים האנונימיים חידדו ושיפרו ספר זה; לאה שניר, העורכת הנאמנה של ספר זה, שעודדה אותי לשפר, לצמצם ולחשוב. הספר מוקדש לסבתי היקרה, ז'ני בן-דור (בת גולדרינג) ז"ל ולסבי היקר אפרים בן-דור (בנדר) ז"ל, שנפטרו בטרם הסתיימה כתיבתו של ספר זה.

שלומי דורון, כסלו התשע"ג
המכללה האקדמית אשקלון

הקדמה

כשסוגרים את הדלת לטעויות, גם האמת נשארת בחוץ
(ראבינדראנת טאגורה, חתן פרס נובל לספרות, 1912).

הנשמה כמהה בכלוב הצר של הגוף. הבריות חשים את המוות
ודנים בו מנקודת הראות של הקץ, ואילו הוא אינו אלא המשכם
של החיים, חיים אחרים. אם אינך מאמין בהשארות הנפש, הלא
תיאלץ להודות, כי גופך חיה יחיה כעשב הירוק, כענן. הלא
אתה מים ואפר (יאנוש קורצ'אק, מאלי פשגלונד, 1926).

ספר זה מבקש לדון בשתי תופעות מרתקות ודרמטיות בחברה הישראלית
"חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה", ומטיתי למלא חסר משמעותי בשיח
הציבורי והאקדמי הקשור בשינוי זה. מבין שלל תופעות הזוהות המורכבות
שינוי הזוהות הדתית מרתקת את כולנו. חוקרים במדעי הרוח ובמדעי
החברה עוסקים רבות בהסברים על הדת היהודית וממשקיה השונים,
סיפורי חיים של "חוזרים בתשובה" ושל "חוזרים בשאלה" זוכים להבלטה
בתקשורת הכתובה, האינטרנט והטלוויזיה; נראה כי אנו נמצאים בעידן
שבו המילים, חזרה למסורת, קבלה, רוחניות עכשווית והעידן החדש (ניו
אייג'), נראים כחלק מנטייה אופנתית של שיבה לשורשים ועיסוק מוגבר
באמונה, לגווניה השונים, או בהיעדרה.

עם זאת, בעוד שניתן למצוא ספרות רחבה על מאפייני קהילות בקרב
חילונים, מסורתיים, דתיים, חרדים והעידן החדש, עד היום טרם נכתב
ספר הבוחן באופן מסודר את תהליכי שינוי הזוהות הדתית של "חוזרים"
בשני הנתיבים. בספר זה אבקש למלא חלל זה. שלושת מעגלי הזוהות
האישי, המשפחתי והקהילתי ישמשו אותי כתמות מרכזיות להבנת תהליך
השינוי. שינוי הזוהות מקפל בתוכו שינוי ארוך, עמוק ומורכב מאוד, שכולל
התייחסות לשאלות רבות שיקבלו ביטוי בפרקים השונים בספר זה. אפתח
בסיפור יציאה וכניסה שממנו נוכל ללמוד על נושאו של ספר זה:

"למה אני הולך בין העולמות? כי אני (לא) מאמין"

שמי אברהם משה (שם בדוי) ואני לא אדם מאמין! בעצם כן. בעצם לא. בעצם
למה אני צריך לשים את עצמי במין תיבת קטגוריות כזו? לא רוצה! לאחר
החתונה של אח שלי החלטתי שאני לא רוצה יותר להניח בבוקר תפילין. הייתי
בין 18 ויש לי 9 אחים ואחיות. גרנו בירושלים בשכונה קטנה, צפופה ומחבבת.

בעצם יותר מדי מחבבת... לא סתם מחבבת ודי. מה רע בלחבק? אחד עוזר לשני, אחד עם השני, אחד על השני. לכן תקופה ארוכה הרגשתי מחנק. מי שגדל בבית של חסידות גור, כפי שנולדתי לתוכו, יש לו צורת חיים מסוימת ונוהל התנהגות מסודר. בר מצווה, שידוך, סדר לימוד, ילדים, המשך סדר לימוד, שידוך לילדים שלי, שבתות, חגים.

אבא שלי שמר עלינו כאתרוג בקופסה מוהדרת. כך שכולנו נלך בשביל שיועד לנו מיום הלידה. אמא שלי הייתה עסוקה בלבשל, בלקפל כביסה ובכלל לדאוג שאבא חוזר מהשיבה וכולנו ככה יחד. בכלל החיים בחברה החרדית הם כסוכה גדולה. מין בית כזה שאין לך בו שום פרטיות. כן רציתי שקט, פינה כזו שרק אני אוכל לפתוח בה תמונות של הרבי, מקום כזה שיהיה רק שלי ולא מיטה על מיטה בשלושה חדרים קטנים. ובכלל למה אסור לי לחלום על מקומות רחוקים? מה, אבותינו לא נסעו? יוסף לא ירד מצרימה, משה לא חנה במדבר ארבעים שנה? גם אני רוצה להחנות קצת במקום רחוק. לא רציתי לעזוב, לא רציתי להפסיק להניח תפילין.

סערה בכוס תה. לא רציתי לחלל בפרהסיא אז שבת אחת מצצתי לימון בתה חם. תדהמה.¹

מה אלוהים לא קיים יותר? לא. אני אומר שהוא כן קיים, אבל אני יכול גם לראות אותו בכל מקום, לא? בבוקר החתונה של אחי יוסף-חיים אמרתי שאני רוצה להפסיק להניח תפילין. ידעתי שאבא ואמא יכעסו אבל לא אכפת לי. זה לא שאני רוצה להתגרש מהם, אלא אני רוצה לנסות גם דברים אחרים. אני יודע שבעולם החרדי זה לא מקובל אבל מקסימום שיגידו שנסעתי לקרוב משפחה לסעוד אותו, שם, במקום רחוק. זה לא שקר הרי אסעד גם את עצמי, לא?

בקשתי מהשדכנית לשים קוויטעל (פתק) לכלה. לא האמנתי בו אבל גם בכותל רשעים שמים פתקים, אז הנה אני לפני השינוי הדרמטי בחיי, גם אני יכול לבקש מהקדוש ברוך הוא פתק, בקשה. מה רשמתי בו? שתיקה ארוכה... רשמתי שאני אוהב את אמא ואבא ואני רוצה הרבה אהבה מהם. באמת שאני לא רוצה שלום עולמי, אני לא רוצה לסיים סדר לימוד במין עילוי כזה, אני לא רוצה להיות חרדי מבית אבא ואמא מדורי דורות ולהמשיך שושלת זו, בעצם

1 סחיטת לימון בכוס תה (קפה) עלולה להיכשל באיסור בישול בשבת, שהרי המשקה היוצא מן הלימון מתבשל כאשר הוא נוגע בתה או בתבשיל הרותח. אשכנזים וספרדים נוהגים אחרת: אשכנזי נוהג בעירוי (ישפוך) כלי שלישי שאליו הוא מוזג, וספרדי נוהג לרוב בעירוי כלי שני (תלוי אם מדובר בסחיטת לימון/ תיון/ תה או קפה מגורען או אחר).

כשאני מסתכל אחורה מה רצייתי? רצייתי פסק זמן וקיבלתי אותו. יומיים אחרי החתונה המשגיח קרא לי לחדר שלו. הוא דיבר בנועם וביקש לדבר אל לבי. כעסתי. אני זוכר שלא רצייתי להאמין יותר! לא. אני לא רוצה שתשכנע אותי שאני פה! אני לא פה. אני גם לא שם. אני גם פה וגם שם. אבא התייעץ עם רב ובשמחה אמר לי ככה בשעות הבוקר: טוב! נשיג לך שידוך ותצא להתפרנס ותלמד קצת. שמחתי בלבי. גם לקבל כלה למהדרין, גם להיכנס לבית משלי וגם להיות עם אבא ואמא. הלכתי לישון שמח וטוב לבב. למחרת בבוקר אבא מעיר אותי ואני רואה בחוץ הכנות לחופה. נחרדתי. לא, זה לא אמיתי... אמרתי בלבי. חשבתי שזה ייקח שבועות רבים ובינתיים אתחיל לחיות. ושוב הריטואל חוזר על עצמו. אמרתי לא! אבא מתייעץ עם הרב והופה אני בחוץ...

למחרת הם (אבא) ארזו שתי שקיות (אמא בכתה) ושמו לי אותן בכניסה לבית. היה זה ראש חודש ובמקום לזרוק אבנים על חילונים הלכתי בלבוש בולט כזה לעבר התחנה המרכזית בירושלים. שפוף וגם די בהלם. נשמתי אוויר ונכנסתי לשיקוף הביטחוני. וואו אולי אוכל להיכנס לשיקוף, להיכנס כחרדי ולצאת כאדם חופשי? בעצם חופשי ממה? היום אני מבין שזו סתם תקופת שובבים.

בכל אופן עליתי לקומה ראשונה וקניתי חולצה מסריחה (שעטנז של צבעים מזעזעים), מספריים אדומים ועליהם ציורים של אישה וכיפה קטנה שכתוב עליה צ.ה.ל מנצח! עליתי על קו 405 לתחנה המרכזית בתל אביב. ירדתי כאדם חדש. בדרך החלפתי את החולצה הלבנה שלי במסריחה (רומז לצבעונית), קיצצתי את הפאות שלי ושמתי כיפה. באותו הרגע החלטתי ששמי אבי. כן אברהם־משה זה ארוך מדי, דוסי כזה. מספיק שיש לי מכנסיים בצבע כחול כהה ונעליים דוסיות כאלו. שישאלו אלו מה זה השם הזה? ובכלל אשמור את השם המלא לזמנים אחרים.

הלם! לא זה לא ייאמן הלכתי בתחנה המרכזית הישנה, נשים, גברים, צבעים, אוכל, שתייה, צעקות, קודש וחול, כסדום ועמורה, כנציב מלח, דפיקות לב... זה מה שמחכה לי? לא זה לא ייתכן... וואו זה מדהים... וואו זה מחריד. חיכה לי חבר מנתניה שעזב את משפחתו שנתיים לפני ושמרתי אתו על קשר, כמובן בסתר. נפגשנו בפלפל ג'ימי. דחפתי בפיתה מכל הבא ליד, הכנסתי לפי, הטחינה נוזלת ולא אכפת לי. אני בהיי רוצה רק לטעום את העולם, לטעום את החיים. לטעום את מה שאסור ומה שמותר גם יחד. לפסוע עם החברה החדשה שלי יד ביד.

איש אחד קפץ עלי. "נו אחי כנס תראה תהנה רק בחמש שקל," (חמישה שקלים חשבתי בלבי)... דפיקות לב ואני רואה בפעם הראשונה סרט בחיי. המסך

יורד ואני יושב דקות ארוכות בהלם. מה זה היה? ... לא. אני לא עושה קעקוע! השבת הראשונה זה הקושי שכמוהו כמוות, כקריעת ים סוף. החילול הראשון. שעה לפני כניסת השבת הכנתי כריך ובו ערבבתי בשר וחלב. רציתי לטעום את החופש כאן, עכשיו ומיד. הדלקתי את הרדיו בווליום חזק, טלוויזיה בערוץ מוזיקה רועשת (כמובן זמרת גויה) וכל האורות בבית דלקו. ישבתי וישבתי וישבתי. הדקות חולפות להן. שבת קודש נכנסת וחיכיתי שהשמיים יפלו עלי. דבר אינו קורה. רק צעקות שכנים לשקט. רגע: כל מה שלימדו אותי שיקרו לי? מה הבורות שלי? האם מותר לחלל ולחיות? לא יכולתי לעצור את הדמעות ויצאתי מהמיטה רק במוצאי שבת. מרגע זה הבנתי שאני מתוסבך.

בחודש הראשון ישנתי בנתניה אצל החבר שלי ואח שלו שיצא איתו. חשבתי שיחפשו אותי. בבקרים פתחתי את הדואר, הסתכלתי שעות ברחוב, בטלפון, הרי לחיות יחד כחרדי הם יידעו היכן אני. כלום שתיקה. לא חיפשו אותי. אני אראה להם מה זה. אני אבי, אתגייס לצבא ואראה להם מה זה. אחרי שנה של שוטטות כזו לא עשיתי משהו מיוחד. עבודה פה ושם, קצת תהלים, מסילת ישרים שהיה לי, קצת ספרי פנטזיה, קצת מחשב. קצת כלום. הלכתי למשרד הפנים וחשבתי לשנות את השם בתעודת הזהות. שפן שכמותי! לא היה לי אומץ. ברוך השם נסתרות דרכי הקב"ה.

התגייסתי לשריון. הרי אין לי בגרות או ידע, למשל, מה זה קונוס כזה, מה זה משולש, ובכלל מושגים בהיסטוריה חסרים לי. אז זהו, אני ארוץ שלוש שנים. בשנים אלו שמתתי כל הזמן את הכיפה החדשה שלי. הכיפה השחורה בארון בבית. לפתוח אלף דלתות... לרוץ ולפתוח עוד אחת ועוד אחת ועוד אחת... ובכלל אני חרדי שעושה מה שהוא רוצה. מצחיק שאני חושב על כך. מדוע חרדי שעושה מה שהוא רוצה? מדוע אני לא אומר חילוני שעושה מה שהוא רוצה? נסתרות דרכיו הקדושות של הקב"ה!

מה הלאה? אה... אני זוכר את היום הראשון לאחר השחרור. הפסקתי לרוץ. כן נשמה שלי, כן צדיק יקר, קדוש שלי, כן אני רץ, כן אני רץ אבל איזו ריצת קודש זו... אני מגיע אבא קדוש שלי... אני מגיע אמא אהובה.

באותו יום שחרור השתחררתי מכבלי החול והבל הרוח. צעדתי לתחנת האוטובוס במרכז הארץ (בעצם רחוק בארץ) והנה דוכן... דפיקות לב, אני בוכה בפנים דמעה בעין... למה אבא למה אבא? אני רוצה ולא יכול... אני יכול אבל לא רוצה? מה? להניח תפילין, כן צדיקים שלי, דוכן של הקדושים מברסלב הניחו לי תפילין התעקשתי פעם על ימין ופעם על שמאל. לא אכפת לי. הלב שלי דופק בחוזקה גם מימין וגם משמאל. חיים הצדיק שהניח לי על יד ימין צחק, "נו מתוק אתה חוזר עכשיו?" כן אני לא מאמין! בעצם כן בעצם לא! איזו שטות זו. אני יכול לשמור שבת ולאהוב את הקב"ה. אני יכול לאכול את

חלת השבת המתוקה, להאיר אור של שבת. כן אני יכול, כן אני יכול. לא אני לא יכול. אני רוצה!

היום ברוך שמו ישתבח אני לא חילוני ולא דתי ולא חרדי ולא שום דבר. כששואלים אותי מי אני? אני עונה "אברהם־משה" איש ישר וצדיק בימים. אין לי דפיקות לב אלא שמחת חיים. אין לי רב כזה שבדק את הציציות שלי כל יום. יש לי כיפה גדולה לבנה ושחורה ובעצם מה זה משנה. העיקר צדיקות החיים. לאחרונה נולד לי בן בכור. בבציעת החלה בפדיון הבן, המשפחה שלי הקדושה והחרדית הייתה אתי. לא פיזית. אבל ברוח אני איתם כל הזמן, משחרית ועד שוכבי לישון. אני נשוי לנחמה וגר בבית שמש בשכונה כזו צבעונית. מצד אחד קבליסטים, כהניסטים, שובבים, דתיים ומצד שני עוד אנשים קדושים ודתיים, מתחזקים ועוד כזרוע הרקיע בשמיים. כולנו פה. ברוך השם ישתבח שמו אני שומר שבת ובכלל עבודת הקודש היא דרכי קיום. לא עזבתי אותך אבא אלא התרחקתי והלכתי בין העולמות. היום אני בעולם הנכון מבחינתי. אני עובד חמש שעות ביום בנייר "אמנר" בשאר הזמן משפחה וגם לימוד תורה וגם, צדיק שלי, בדוכן, משכנע אנשים להניח תפילין. "אתה רוצה להניח תפילין? בוא אח שלי זה יקרב את הגאולה."

כותרת הספר המהלכים בין העולמות מבטאת מציאות מורכבת של הליכה בין העולמות, כפי שאברהם חי בעולם החילוני והחרדי, בשני מובנים: ראשית, הליכה ושוב. מצבי לימינליות (בלבול) אלו של בין לבין ולא פה ולא שם, הם מצבי עומק מרכזיים בתהליך. מצבים אלו מקבלים ביטוי בתחושות של "חילונים בלבוש חרדי" ו"חרדים בלבוש חילוני. שנית, ההליכה בין העולמות היא ביטוי מרכזי במיסוד הסטטוס הלימינלי בסיפורי יציאה וכניסה של "חוזרים" רבים. הרצון להשתייך לחברה חדשה, חרדית או חילונית, נתקל בקשיים רבים ובחומות גבוהות, כפי שנראה בהמשך. בספר זה בחרתי לרכז את מרב סיפורי החיים בפרק הרביעי ולא לשלבם בפרקים השונים. זאת מפני שביקשתי להתייחס לתמות המרכזיות (שם פרטי, לבוש, תמונות וחפצים, ספרים וטכנולוגיה, ניתוק ממקום מגורים, מסגרות שידוך ונישואין, סדנאות ותמיכה, מכתבים, התחזקות וריטואלים) בתיאור גדוש וצפוף בפרק אחד, המבקש לעגן את הממצאים בספרות עדכנית ככל שניתן. היסטוריית החיים וסיפורי החיים חשובים להבנת השינויים הדרמטיים שעוברים יחידים רבים המבקשים לשנות את זהותם הדתית. אולם, אבקש להסביר גם את מאפייני התהליך ולא רק את סיפוריו. כותרת המשנה של הספר מבטאת את השוני בין סיפור החיים להבנת מורכבות התהליכים שעומדים במרכז מחקר זה.

אדם ששב בתשובה וטרי היה נפגש לשידוך עם בחורה צדיקה. הבחורה שאלה אותו: "קראת את הספר 'מסילת ישרים'?" חכך בלבו השב הטרי וענה לה: "לא, אבל ראיתי את הסרט."

כאשר לדתי יש נטיות אובדניות, הוא תמיד יוכל לחזור בשאלה. הוא ימות בסוף, אבל יירשם בסטטיסטיקה של החילונים (קובי אריאלי, מעריב, 27 בנובמבר 2005, עמ' 21).

צירופי המילים "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" מבטאים תהליך של שינוי זהות בשני מרחבים קוטביים בחברה הישראלית: החרדי והחילוני. יחידים אלו המבקשים לשנות את זהותם האישית, המשפחתית והקהילתית משפיעים על מעגלי זהות רחבים. יש הרואים בתופעות אלו חלק מתופעה נרחבת בהרבה הקשורה להמרת זהות (Conversion) בדתות המונותיאיסטיות הגדולות: נצרות, אסלאם ויהדות.²

הסוציולוג שילס (Shils, 1981) טוען שכל חברה אנושית נבנית ומתארגנת סביב מרכז פיזי ומופשט בו בזמן: הפיזי קשור למרחב גיאוגרפי והמופשט קשור למערכת ערכים, אמונות, דת, מסורת ודימויים

2 קצרה היריעה מלתאר המרה, כניסה ויציאה בקבוצות דתיות נוספות רבות בעולם. למשל, צעירים העוזבים את הדת המורמונית בארצות הברית (Brooks, 2012). כן ראו את הקבוצה הנוצרית אַמיש (Amish) כקבוצה דתית אתנית ותרבותית (Hostetler, 1993; Wagler, 2011) וקווי הדמיון והשוני בינה לבין קהילות חרדיות בישראל ובארצות הברית (נויברגר, 2009). לתפיסתם, רק בגיל 18 יכול אדם לשקול אם הוא רוצה ומוכן להשתייך לנצרות. שכטמן (Shachtman, 2006) מתאר את גילאי 16-18 כגילים שבהם בני הנוער יכולים "לקפוץ ממקום למקום" (Rumspringa), אך בגיל 18 עליהם לקבל החלטה אם רצונם להשתייך לקהילייה, לקבל את "הסדר", לקיים את המצוות ולנהל את חייהם בהתאם (ורובם אכן עושים זאת) (נויברגר, 2006: 146). תקופה זו היא מעין "שסתום לחץ ממוסד" שמאפשר לבני הנוער ל"התפרק" בטרם יכפפו ל"סדר החיים" הנוקשה. אולי יש בכך מניעה של עזיבה המונית בגיל ההתבגרות. "קפיצה" כזו אינה קיימת בקרב בני נוער חרדי והם אינם יכולים להישאר במצב לימינלי זה. עליהם להחליט על מיקומם החברתי. מעניין לבדוק היבטים של התנהגות וסטייה בקרב בני נוער באמיש ל"שְׂבֵאבניקים" חרדים ("שמח בחור בילדותך... [קהלת יא, 9]; גם שְׂבֵאב [נוער בערבית] ניק [סיומת לקבוצה ביידיש]; כינוי לנוער מנותק בעולם החרדי).

קולקטיביים של החברה. שני מוקדים אלו דרים יחדיו בחברה האנושית, יתר על כן, בני אדם מבקשים להשתייך לשניהם, קרי, הן למרחב פיזי וגיאוגרפי, והן למרחב המסורתי והדתי. בשנים האחרונות אנו רואים שינוי פיזי וגיאוגרפי דרך מעבר כלכלי של קהילות גדולות (מוסלמים מהגרים לאירופה, מהגרים מדרום אמריקה מגיעים לארצות הברית, מהגרי עבודה נוהרים למפרץ הפרסי ולישראל) שמשפיע גם על המרחב המסורתי והדתי, הן של המהגרים עצמם והן של המדינות אשר אליהן הם עוברים.

"חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" מתרחשות בשני מרכזים אלו: מעבר פיזי בין שני מרחבים (חרדי וחילוני) ושינוי עמוק ומהותי במסורת, בערכים ובדת (חילוני ודתי). ההומור שבמוטו לעיל מדגים שני מרחבים אלו: בראשונה, לשב הטרי טרם ברורה מהי "מסילת ישרים" (ספר מוסר, תיקון מידות והדרכה להתקרבות לה' שנכתב על ידי הרמח"ל בשנת 1740), גם מבחינת הצורה וגם מבחינת התוכן; הבדיחה השנייה מראה את הקשר הפיזי שבין הקהילות. המסורת נמצאת בקהילה הדתית, החומר (הכסף) בסטטיסטיקה החילונית.

כל דת קובעת לעצמה גבולות (קשיחים ומשתנים, דבר התלוי גם בזרמים השונים שהתפתחו בכל דת) כניסה ויציאה אליה וממנה. למשל, ההצטרפות לנצרות (Hefner, 1993) מותנית בקבלת עיקרי האמונה המפורטים ב"קרדו" ("אני מאמין") ובקיום טקס טבילה. עזיבת הנצרות אינה מותנית בגורם חיצוני (כשינוי פריטי לבוש מיוחדים, החלפת שם פרטי או מקום מגורים) בגלל תפיסת הממד האוניברסלי שלה, שכל אדם יכול להיות נוצרי (בניגוד ליהדות).

ההצטרפות לאסלאם היא הצטרפות לדת אותופרקטית (דת הלכתית המבוססת על מצוות מעשיות). במרכז עומדים עיקרי אמונה ("שהאדה") וזו רואה במוחמד שליח האל. הצהרת עיקרי האמונה בפני שני עדים מוסלמים עומדת במרכז טקס המרת הדת (Van Nieuwkerk, 2006). האסלאם אינו מסיונרי גורף ואינו חל במידה שווה על כל בני הדתות האחרות. מוסלמי שמחליט להמיר את דתו מכונה "מִרְתָּד" ודינו מוות. ואילו במדינות מוסלמיות רבות (דוגמת מצרים, ירדן וסוריה) אין חוק מפורש על עזיבת האסלאם, אולם הן אינן מכירות בהמרת הדת. המילה חילוני אינה קיימת בדת זו.³

ההצטרפות ליהדות קרויה "גיור" (מגלגולו של המושג התלמודי "גר צדק"). התלמוד מבחין בין "גר צדק" שהוא נוכרי שהפך ליהודי (כסיפורה של רות המואבייה במגילת רות), לבין "גר תושב" שהוא נוכרי שחי בין

יהודים או בקרבתם. באופן מסורתי היהדות אינה משכנעת גויים להפוך ליהודים. היהדות גם אינה מכירה ביציאה ממנה ויהודי שהמיר את דתו והצטרף לקהילה דתית אחרת, עדיין נחשב ליהודי (גם אם חוטא) בעיני הממסד הדתי יהודי. למשל, בתקופות של המרת זהות בכפייה שבהן יהודים התנהגו מבחוץ כגויים, ומבית שמרו בסתר על יהדותם שלא נמחקה. על פי ההלכה היהודית בהמרת דת יש משום עבודה זרה, והיא אחת משלושה איסורים של "ייהרג ובל יעבור". יהודי חייב להימנע מלהמיר את דתו, גם כאשר הימנעות זו עלולה לגרום למותו. ביהדות יש מערכת מושגים שלמה הקשורה להמרה ולמצבים שונים, כגון: מעבר לדת אחרת שאינה אלילית, מומרים ועוד. במדינת ישראל חלה "פקודת העדה הדתית (המרה)" אשר קובעת כיצד ממירים את הדת. אדם יכול להמיר את דתו (לאחת מהדתות הבאות: מוסלמית, שומרונית, דרוזית, בהאית, אחמדית ונוצרית) ובתנאי שהדת החדשה תכיר בהצטרפות של האדם אליה ועליו להירשם פורמלית במשרד הפנים.

"חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" הן תופעות ייחודיות: מחד גיסא, המרה מדת יהודית לחילוניות; מאידך גיסא, יש הטוענים כי חילוניות אינה דת, אלא תוצר של שינויים חברתיים והיסטוריים שהחלו במאה ה-18, לכן אין פה תהליך המרה במובן הקלאסי שלה, כבדתות אחרות. אמנם אפשר למצוא קווי דמיון ושוני בין הנצרות, האסלאם, היהדות ודתות אחרות, אולם בספר זה אני מבקש להרחיב את המבט מעבר להמרה ולפרש תהליכי שינוי זהות דתיים בישראל כשתי תופעות, שבמרכזן פירוק והרכבה (לעתים בו בזמן) של רובדי זהות שונים: אישי, משפחתי וקהילתי; ניתוק, מעבר ושילוב. רבדים מורכבים אלו קשורים לשינוי בסטטוס של "חוזרים" בשני הנתיבים במובן של שינוי במיקום החברתי (מחילוני לחרדי, ולהפך, מחרדי לחילוני), ושינוי במערכת האמונות וההתנהגות. שינוי עמוק זה, שכדברי שילס, הוא פיזי ומסורתי, מקפל בתוכו קטגוריות מיון רבות שאתייחס אליהן בהמשך.

בשנים האחרונות נראה שהחברה הישראלית נמצאת בשיאו של גל חזרה למסורת, עיסוק בקבלה, לימוד תורה ופרשת השבוע בחברותא, רוחניות חדשה.⁴ עובדה המקבלת ביטוי נרחב בתקשורת דרך מפורסמים רבים העוסקים בכך. למשל, הזמרת מדונה המפיצה את דבר הקבלה בעולם; השחקן ריצ'ארד גיר ועיסוקו בבודהיזם, השחקן טום קרוז וקידום הסנטולוגיה וכן אנשי עסקים וסלבריטאים רבים בחברה הישראלית.

4 על גל חזרה למסורת, ראו: לוטן (2006); תבורי (2007); שמחאי (2009).

כמו כן ניתן לראות תופעה מתרחבת של התחדשות יהודית, לימוד תורה ומקורות יהודיים שונים במרחבים חילוניים, למשל, "קולות" בית מדרש פלורליסטי, "בית אבי חי" למחשבה וליצירה יהודית וישראלית, "עלמא", בית מדרש לתרבות עברית, "מרכזי דניאל" ליהדות מתקדמת, "בית מאיר", "בינה", תנועת "גשר", מרכז חינוך ולימוד לזהות יהודית ותרבות ישראלית ורבים אחרים. אין הדבר מצביע על "חזרה בתשובה" של כל החילונים בישראל, אלא על תופעה חברתית של סקרנות וחיפוש. יש אומרים שזוהי נהירה אחרי שילוב בין קפיטליזם לבין צלילה למעמקי הנפש וחיבור ליהדות. לימוד התנ"ך ניטע בילדותו של דור הקמת המדינה שראה בו תעודת זכות לשיבה בארץ. עם התבגרות הדור מתקיים עיסוק רב יותר ברובד הפרשני וניסיון החיים שבתוכו.

לימוד זה של טקסטים יהודיים אינו כה פשוט מפני שהוא יוצר מאבק להגמוניה על מקורות אלו. הרב אברהם ישעיה קרליץ (החזון אי"ש) ותרומתו המכרעת לעיצוב "חברת הלומדים" החרדית אמר שהוא "מעדיף שגויים גמורים ילמדו תורה, מאשר כופרים מבית. הכוונה לחילונים ולמסורתיים שגילו סקרנות במקורות היהדות. יש שנוסעים לאומן באלול (בבדיחות: אני לאומן ואשתי לאמא שלה), משתטחים על קברי צדיקים, רוכשים קמיעות, לומדים את תורות הסוד בקבלה ומקימים בתי מדרש המשלבים יהדות וישראליות חילונית. גושן-גוטשטיין (2012) מכנה תנועה ברסלבית זו כשוק רוחניות (בדומה לסל התשובה) שבמרכזו "אני רוחני, אני לא דתי", בין דת לרוחניות מעמידים במבחן גבולות שאינם כה ברורים עוד.⁵ לפתע חילונים לומדים ומפרשים "שור שנגח את הפרה" (מסכת בבא קמא, מו) כחוויה אינטלקטואלית, והדבר מאיים על ההגמוניה הטקסטואלית ואורח החיים הברדלני שמאפיין את החרדה החרדית מפני כניסת העולם החילוני אליה פנימה. מאבק על הפרשנות בין מקורות כטקסטים מחייבים, קדושים בעלי מטען מיסטי אמונתי (תפיסה חרדית

5 מעניין לבחון את קירוב הקרובים הברסלבית כתנועת תשובה מרתקת. למשל, השימוש ברבי נחמן כאייקון חברתי, דתי וכלכלי (הביטוי נַח נַחְמָן נַחְמָן מאומן ושימוש כיום, מסעות עלייה לרגל לאומן של גברים בראש השנה ושל נשים בנפרד לאורך השנה), עלונים ופרסומים, ריקודי חוצות אינטנסיביים לקול ניגונים חסידיים ובסופו של דבר גם שמירת תורה ומצוות של המאמינים, אתרי אינטרנט כמפגש לשאלות ולתשובות, והקמת רשת של בתים להחזרה בתשובה בדרום אמריקה ובהודו בשם "רוח אחרת". שם זה מתאים לרוח שוק הרוחניות כיום המשלב דת ורוחניות (לעתים אף חילוניות) יחדיו. ראו: גושן-גוטשטיין (2012: 147).

הרואה ביהדות תרבות סגורה), לבין מקורות כטקסטים אינטלקטואליים אופנתיים (תפיסה חילונית הרואה ביהדות שוק תרבותי פתוח).

בשנות החמישים של המפלגה הקודמת, בפגישתו המפורסמת של החזון אי"ש עם ראש הממשלה דוד בן גוריון, שאל בן גוריון כיצד יחיו יחדיו דתיים וחילונים, והחזון אי"ש השיב לו שבנקודות החיכוך שאינן ניתנות לגישור, על "העגלה הריקה" (היהדות החילונית והציונית) לפנות מקום ל"עגלה המלאה" (היהדות החרדית-מסורתית).⁶ "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" צריכים למלא מחדש את עגלתם: הראשונים בחברה החרדית, השניים בחברה החילונית.

תופעת ה"חזרה בתשובה" ו"החזרה בשאלה" גם קשורה אך גם שונה מהתהליכים שתוארו למעלה. מחד גיסא, תהליכי התשובה והשאלה עוסקים בשאלות של אמונה או היעדרה; מאידך גיסא אין מדובר פה במשהו אופנתי, יש הטוענים אף חולף, אלא בשינוי ובהמרה עמוקים של זהויות בין שתי קהילות קוטביות (החרדית או החילונית). יש להבחין בין העיסוק הפופולרי בחיפוש אחר שורשים של מסורת, רוחניות, העצמה בטבע, קבלה לעם וכדומה, שנעשה כחלק משילוב של החיים בעידן המודרני האולטרה טכנולוגי תוך כדי חיפוש אחר רוחניות ומסורת. הורים השומרים על חלק מנוהגי השבת, נרות וקידוש, עבור הילדים כדי שילמדו מסורת יהודית, אבל עדיין מגדירים עצמם חילונים, מסורתיים, או כחלק ממערכת הגדרות זהות מורכבות ושונות;⁷ לבין "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" המשנים את מיקומם החברתי, התרבותי, הדתי והפיזי בין קהילות שונות. הראשונים מחפשים אחר משמעות משתלבת ותוספת לחיים הקיימים ללא שינוי קיצוני מדי. חלק "ממודרניות נזילה", כדברי באומן (2007), המאפשרת שילוב או שעטנז בין רכיבי מודרניות ומסורתיות בו בזמן; השניים מבקשים לעשות שינוי זהות חיצוני ופנימי שונה או אף עמוק יותר (תלוי במתבונן). בדומה, נוק (Nock, 1933) מבחין בין המרת דת מלאה (Conversion) לבין התחברות (Adhesion), שמכוונת לקבלת דתות בלא יחס נוקשה והקפדה על קיום מצוות שונות.

החידוש בספר זה הוא כפול: ראשית, יש בו שרטוט תמונה מחקרית של העולם החווייתי הקשור לשינוי זהות דתית בישראל. עד היום נכתבה אמנם ספרות רחבה אך חלקית, שממוקדת ברכיב מסוים בתהליכים אלו.

6 לתיאור פגישה זו, ראו: לורנץ (2006: 73); גרינבוים (1996).

7 להרחבה על זהות חילונית מסורתית, ראו: שגיא (2003); ליבמן (2003); בוזגלו (2008); ידגר (2010); Yadgar (2012).

מחקר זה מבקש להציע מבט קוהרנטי יותר, תוך כדי סקירה של הספרות המגוונת ומאפייני השינוי המורכבים. שנית, חידוש תיאורטי הקשור בשינוי זהות, המרה וטקסי הגדרה אישיים. מבט השוואתי זה מבליט מצד אחד סימטריה ישירה בין התהליכים שעוברים "חוזרים" בשני הנתיבים; ומצד אחר, את הניגודים החריפים שביניהם.

יסודו של ספר זה בעבודה אתנוגרפית ארוכת שנים שכללה תצפיות שדה, ריאיונות, ניתוח סיפורי חיים, ניתוח מקורות ראשוניים ומשניים, ספרות הלכתית ומחקר, אתרי אינטרנט וסרטים. גבולות המחקר הרחבים מעלים שאלות רבות שאתייחס אליהן בהמשך.

בספר שלושה חלקים מרכזיים: חלק ראשון, שדה המחקר, מושגים וסקירה. הפרק הראשון, "שדה המחקר" יתאר את עבודת השדה, מיקומי בתוכה, ואת שיטות המחקר השונות בהן השתמשתי. בפרק השני, "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בישראל, אציג את המושגים התיאורטיים וההיסטוריים המרכזיים הקשורים לשינוי זהות דתית ("חזרה", "חוזרים", תשובה, שאלה, אורתודוקסיה, שינוי זהות). סקירת הספרות בפרק תראה את מגוון הכתיבה הקשורה לשינוי זהות דתי: ספרות אקדמית מחקרית, ספרות מקור והלכתית, ספרות מקור ופופולרית, עיתונות ואתרי אינטרנט. במהלך הספר אשתמש בסיפורים, בשירים ובהומור הקשורים לשינוי זהות זה. לאורך הספר אדגים את טיעוניי באמצעות שמונה לוחות, שאני מציע להשתמש בהם ככלי מתודי והבנה שמציאות החיים אינה בינארית כי אם משתנה ומורכבת יותר.

חלק שני, שינוי הזהות הדתית. הפרק השלישי "מאפייני שינוי הזהות הדתית" יבחן את תהליכי שינוי הזהות במציאות החברתית שבה הם מתקיימים. הדבר קשור להבנת סיפורי החיים של היוצאים/נכנסים, משמעויות של זמן ומורכבות, שינוי סטטוס כממד מרכזי במעבר בין הזהויות, עשה לך רב (מומחה), בין הרשתות החברתיות והווירטואליות וחשיבותן בקליטת ה"חוזרים" בשני הנתיבים, יחסי מתח ומשבר עם ההורים המתרחשים בעוצמות שונות.

הפרק הרביעי "שינוי זהות דתית והתהליך הטקסי", יבקש להציג את יחידת הטקס כיחידת ניתוח מרכזית להבנת "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה". התהליך הטקסי כולל בתוכו מספר מושגי מפתח להבנת השינויים המתרחשים בקרב ה"חוזרים": טקס מעבר, לימינליות (סיפיות), קהילתיות, ריטואלים וזמן וטקסי הגדרה אישיים. הממצאים האתנוגרפיים יוצגו בהתאם למודל התלת שלבי של טקסי המעבר (ניתוק, מעבר ושילוב) ודרכם יוכלו הקוראים/ות להתבונן ב"חוזרים/ות" דרך נקודות השינוי וההמרה במהלך חייהם.

חלק שלישי, קשיי קליטה והרצון להשתייך. הפרק החמישי "קשיי קליטה בחברה חדשה", מבקש לבחון את קשיי הקליטה בשני הנתיבים ובין השאר יתייחס למרחב האתני והקשרו בשינוי הזהות הדתי, ובהיבטים של (אי) שייכות לחברה החדשה. לבסוף, "אחרית דבר: המהלכים בין העולמות" שבו אסכם את עיקרי הספר.

חלק ראשון

שדה המחקר, מושגים וסקירה

כל אדם הוא דלת פתוחה למחצה המובילה לחדר המיועד (המשותף)
לכל אחד (לכולם). הקרקע האינסופית מתחתינו

(טראנסטרומר תומס, 2003. נוסחאות החורף. תל אביב: קשב.
עמ' 30 [חתן פרס נובל לספרות 2012]).

פרק ראשון: שדה המחקר

אתה יכול להתחיל את קריאת רפרטואר הצורות של תרבות בכל מקום ולסיימה בכל מקום אחר... אולם בכל רמה ובכל דרגת סיבוך שתפעל בה, העיקרון המנחה הוא אותו עיקרון עצמו: חברות, כמו חיים פרטיים, מכילות את פשרן הן. צריך רק ללמוד למצוא גישה לפשר זה (קליפורד גירץ, 1990, פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר. עמ' 305).

א. שדה המחקר

מחקרו הקלאסי של הסוציולוג וייט (White) חבורת קרן רחוב נפתח בהצהרה: "כשהתחלתי בעבודתי לא הייתה לי כל הכשרה בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה... (וייט, 1980: 257). בהמשך הוא מתאר את ניסיונותיו וכישלונותיו בכניסה לשדה המחקר. מאמר קלאסי זה מסביר לסטודנטים את החשיבות של הכנה מראש ואת האפשרות לקשיים ולכישלונות במהלך עבודת שדה. וייט הצליח להיכנס לשדה ולבצע את מחקרו רק לאחר שהבין, כי אין די בתצפית משתתפת: הוא למד איטלקית (מדובר במהגרים איטלקים שלא שלטו בשפה האנגלית); וייט לקח לו אינפורמנט (מיידע, אדם בן התרבות שיסביר לו את התרבות) בשם דוק, שהכניס אותו לקרנות הרחוב ושימש לו כמפרש של הקודים התרבותיים. הוא לא הסתפק בנסיעות הלוך ושוב לביתו מדי יום, ועבר לגור בקרונוויל (שכונת מהגרים איטלקים בניו יורק).

עבודת השדה שלי נמשכה שש שנים (2000-2006). לכאורה, כך חשבתי, יש לי את כל הכישורים לבצע מחקר שדה ותצפית משתתפת אצל יחידים ש"חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה": שנים רבות אני משמש כמרצה ומלמד סטודנטים מאמר זה של וייט. למדתי ולימדתי קורסים שונים הקשורים לאנתרופולוגיה ולעבודת שדה אנתרופולוגית וחשתי עצמי בטוח למדי לרדת לשדה ולא לחזור על שגיאותיו.

אבל, כפי שהאנתרופולוג גירץ (Geertz) טוען ש"חברות, כמו חיים פרטיים, מכילות את פשרן הן. צריך רק ללמוד למצוא גישה לפשר זה" (גירץ 1990: 305). המחשבה שאני יודע את "כל" החומר התיאורטי והאקדמי ויכול לפרשו, שימשה לי לא רק לרועץ אלא לאחר מספר שבועות של תסכול, כפי שנראה מיד, הבנתי שבעצם אני חוזר על הטעויות שביקשתי להימנע מהן.

כאמור, כפי שגיליתי, הכשרה אקדמית, טובה ככל שתהיה, לא יכולה להכין אותך לבעיות ולקשיים במהלך עבודת השדה. "באנתרופולוגיה, או מכל מקום באנתרופולוגיה חברתית, מה שהמדענים עושים הוא אתנוגרפיה... היא ראשית התפיסה של הניתוח האנתרופולוגי בתור צורת דעת... מה שמגדיר הוא הווייתו כסוג מסוים של המאמץ האינטלקטואלי שבונה אותו: מסע נועז ומסובך בתוך השדה." (שם: 17). כל מחקר ובמיוחד עבודת שדה אנתרופולוגית הם מסע נועז (נוה, 2002), גדוש ומלא פרטים, מורכב וקשה שאותו עוברים החוקר, אנשי השדה, המרואיינים, האינפורמנט, המנחה של המחקר עצמו ומעגלים נוספים, כמו עורכים, אנשי משפחה קרובים וחברים. עבודת מחקר זו הייתה עבורי מסע אישי ואינטלקטואלי לא קל.

בשנת 1999 סיימתי את התואר השני שלי במגמה לאנתרופולוגיה באוניברסיטת בן גוריון בנגב. לאחר שלוש שנים שבהן למדתי קורסים רבים, חשתי עצמי מוכן לעבודת השדה ה"אמיתית". מבחינתי, עבודת הדוקטורט. תחום המחקר האנתרופולוגי העוסק בטקסים עניין אותי לכן רציתי לעסוק בו בעבודת ההמשך שלי. המנחה שלי, פרופ' ניסן רובין, הציע לי את שדה המחקר של "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" ולא ידעתי לאיזה מסע עמוק וקשה אני נכנס וכלל לא הכרתי את תחום שינוי הזהות, הכניסה והיציאה מהדת. התחלתי לקרוא חומרים תיאורטיים ומקורות ראשוניים של יחידים ששינו את זהותם האמונית, אולם חשתי שעלי לגשת למרכז שבו נמצאים יחידים המשנים את זהותם והצטרפתי לשיעורים של "מתחזקים" במרכז, כלומר חילונים המבקשים לחזק את אמונתם הדתית. ביקשתי לחוות לא רק התחזקות אלא גם לצבור חוויות של שינוי זהות ושאלות שונות הקשורות להוויה של חילוניות ודתיות. בשנים 2000-2009 המשכתי בעבודות שדה שונות בעולמם של חרדים, כגון מחקר על הורים חרדים היושבים שבעה על בן ש"חזר בשאלה"; מחקר על שְׂבִּאבְּנִיקִים (מערבית: שבאב. לנערי רחוב. כאן הכוונה לנוער שוליים חרדי), על מתחזקים באומן ועוד.

מרכז זה שימש אותי כמעין מחקר גישוש נוח מבחינת מיקומו בקרבת ביתי. רוב הנוכחים במרכז זה לא שינו רבות מאורחות חייהם ותחילה חבשו כיפה לבנה גדולה בעת השיעורים בשיבה. בהמשך התחילו לשמור על כשרות, על השבת, החגים והמועדים, איש איש לפי רצונו, אם כי באופן חלקי. רובם לא ביקשו ל"חזור בתשובה" וכולם אמרו לי שרצונם לא להתנתק לחלוטין ממה שהם מכירים, אלא לצרף את עולם האמונה לעולמם הקיומי. הצטרפתי לקבוצה של 25 "מתחזקים", גברים בגילאי

25-32 במטרה להשתתף בשיעורי התחזקות. רובם כאמור חבשו כיפה אולם כל אחד מהם ואני בתוכם היינו אנונימיים ו"זרים", כלשוננו של זימל (Simmel, 1950: 402). "זרות" היא סוג מסוים של אינטראקציה ולכל אחד מאתנו הייתה האפשרות לקום ולעזוב כיוון שלא היינו קשורים ומרכז בקשרי דת ומסורת. האנונימיות הייתה נוחה לי. מפני שחבשתי כיפה, יכולתי להשתתף בשיעורים ולא נדרשתי להזדהות. פעם בשבוע ביום רביעי בשעה 17:00 התאספנו מעל גג חנות ספרים, התפללנו מנחה ולמדנו יחדיו שיעורי קודש. אמנם המוקד בשיעורים אלו היה פרשת השבוע אבל היו גם תמיכה ועידוד, כמו שמירת כשרות, שמירה על קשר עם חברים, מה לעשות בשעות פנאי, מי אני, נסיעות לחו"ל, שימוש בסלולארי בשבת ושאלות הלכתיות שונות. הצטרפתי לקבוצה זו בגלל אוירת הפתיחות ומפני שלא נדרשתי להתחייב לדבר. יכולתי לבוא כאשר נוח לי והרגשתי חופשי. הגעתי לעשרה מפגשים שבועיים, כל אחד בן כשעתיים. בפרק הרביעי, "התהליך הטקסי", אתייחס לממצאים ולחוויות שחווייתי במרכז זה.

לאחר כחצי שנה התמעט מספר המשתתפים וקבוצה זו התפזרה. במרכז זה חוויתי לא רק התחזקות דתית אלא למדתי גם לראשונה על קיומו של מקווה באזור, המהווה מוקד שאליו מגיעים מדי יום "חוזרים בתשובה" מאזור השרון. חיפשתי יחידים שלא מבקשים "רק" להתחזק ולשמור על חיי היום יום הרגילים, אלא יחידים שמבקשים לשנות את זהותם "ולחזור בתשובה. מקווה זה שימש אותי כמקום שבו מצאתי את מרואייני הראשונים.

ב. הסיפור שלי: מבט מבפנים ומבחוץ

נולדתי למשפחה חרדית בירושלים אולם מגיל צעיר התייתמתי מהוריי הביולוגיים ועברתי חמש משפחות אומנה חרדיות ודתיות. במובן מסוים אני רואה עצמי כ"מהלך בין העולמות" בין העולם החרדי-הדתי והעולם החילוני.

סיפור חיי הוביל אותי בין עולמות של חרדים (משפחתי הביולוגית), של דתיים (ארבע משפחות האומנה שבהן שהיתי) ושל חילונים. כמה זיכרונות עיצבו את זהותי והובילו למחקר זה: ראשית, הנסיעה לחו"ל. שנית, במשפחה החרדית השלישית בחיי בתל אביב (בגיל 6 לערך), אמי קראה לי ערב אחד ואמרה: "אנחנו צריכים לנסוע לחו"ל ולא לוקחים

איתנו ילדים, לכן אתה צריך לעזוב שנית, התיק בכניסה. במשפחה הרביעית (ביישוב דתי במרכז הארץ, שם גם למדתי בישיבה קטנה). לאחר כמה שנים ששהיתי במשפחה זו, הבחנתי בכניסה לבית בתיק עור חום. יצאתי לשחק ומתחת לחלון שמעתי את ההורים אומרים שיקראו לנציגת השירות למען הילד ויבקשו ממנה לקחת אותי מהם.

שלישית, שינוי לבוש ושינוי השם הפרטי. אחד הדברים הראשונים שעשיתי היה שינוי בלבושי, חשתי צורך מידי להוריד את הציצית, להסיר את הכיפה, להסתפר קצר ובימים הראשונים גם לשנות את שמי משלמה-חיים לשלומי. רביעית, השירות הצבאי וקורס הקצינים הובילו אותי לצמיחה אישית. לאחר השחרור השלמתי בגרויות במכינה בבר אילן, השלמתי תואר ראשון בסוציולוגיה וחינוך במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, תואר שני באנתרופולוגיה באוניברסיטת בן גוריון בנגב, ודוקטורט באנתרופולוגיה באוניברסיטת בר אילן בשנת 2006 בשם: טקסי מעבר וטקסי הגדרה אישיים בתהליך של "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה". אירועים אלו מעברי עיצבו אותי ואפשרו לי להתחבר לסיפורי היציאה והכניסה הנידונים בשדה מחקר זה.

ג. הכניסה דרך המקווה וסיפורה של שקית

אני יודע מהו מקווה ומכיר הלכות הקשורות בו. אולם להפתעתי, מאחורי מכולת הממוקמת ממש ליד ביתי, יש מקווה שלא ידעתי על קיומו. לאחר תיאום עם האחראי (קיבלתי את שמו של חיים (שם בדוי) מהספר שלי ש"חזר בתשובה", ולאחר שסיפרתי לו שאני עושה מחקר אקדמי בבר אילן הוא התלהב ואמר שזו מצווה לעזור לי). הגעתי לבוש בקפידה ומעונב והבאתי עמי את כל האביזרים הנחוצים: כיפה, קלסר, עטים, טייפ ומצלמת וידאו. הייתי מוכן לריאיון הראשון שלי. הבחירה באביזרים האלקטרוניים השונים נבעו כנראה מתחושת חשש שלי מהמקווה ומעניינים הלכתיים. שנים רבות אני מנותק מהעולם הדתי שבו צמחתי בעברי כילד, ונוסף על התמודדותי עם שדה מחקר חדש נאלצתי להתמודד גם עם זהותי ועם עברי.

"בוקר טוב, אמרתי בחשש, "ומה שלומך?" שאלתי את חיים. "ברוך השם כוונות האל ייכונו אותנו במעשה טוב וקדוש זה, ענה לי. "נו, אתה מוכן?" הוסיף חיים בחיוך. כמובן (המצלמה והטייפ היו מוכנים). ושוב חזר ושאל "אתה עדיין לבוש?" הרי באתי לראיין ולא לטבול במקווה, הרהרתי

בלבי. חיש מהר מצאתי עצמי ללא בגדים, ללא אביזרי האלקטרוניקה, ללא עט וללא דפים. עמדתי במרכזו של מקווה עם עוד כשבעה בחורים בני 30 לערך. לא נורא, חשבתי, אני יודע כיצד לטבול, ובאותה עת עצמה הרהרתי בכניסה לשדה של גירץ "ובעיקרון האנתרופולוגי המקודש" בהיותך ברומא נהג כרומאי" (גירץ, 1990: 275). התנהגתי ככל אדם המבקש לקיים מצווה ולטבול במקווה. בדומה לגירץ מצאתי עצמי במצב מתסכל שבו "כאילו פשוט איני קיים... בלתי נראה" (שם: 273). הנוכחים במקווה נמנעו מלהביט בו ולחשו זה לזה בידיש. כיוון שאני דובר רק עברית ואנגלית מצאתי עצמי בתחילתו של מסע השפלה: אתנוגרפיה המתחילה בעירום פיזי (היותי עירום במקום זר) ונפשי (ההתעלמות ממני והשפה שאותה לא הבנתי).

החלטתי שאיני מוותר ושבועיים רצופים הגעתי למקווה בשעות הבוקר. בתור גבר יכולתי לטבול במקווה פעמים רבות ללא שאלות, כיוון שלגבי גברים אין הלכה ברורה כמה פעמים עליהם לטבול: חסידים טובלים למשל, מדי יום, ואילו חרדים אחרים טובלים במועדים מיוחדים. זאת בשונה מאישה המחויבת לטבילה בזמנים קבועים: בתקופת מחזור ונידה, טבילת יולדת, או כיסוד לחיי טהרת משפחה, למשל, לפני חתונה. המקווה משמש כמרחב טקסי הקשור לזהות של הטובל/ת (ליסיצה ואחרות, 2011), לכן בחרתי דווקא במקום זה לפתוח את האתנוגרפיה שלי. שאלתי את חיים כמה פעמים יש לטבול, והוא ענה "עדיף שתטבול שבע פעמים כיוון ששבע הוא מספר מזל וברכה... כך תעשה פעמיים מצווה." המשמעות הסימבולית של הטבילה פחות חשובה, חשובה יותר צורת הטבילה של שבע פעמים כברכה כפולה, ושכולם יידעו שטבילתי וכי אני טהור. ל"חוזרים בתשובה", כחיים, חשובה ההכרה החברתית בו בתהליך של שינוי זהותו הדתית. לכן משמעות תוכן הטקס נעלמת ובמקומה מושם דגש על הצורה. בפרק הבא ארחיב על הקשר בין בניית הזהות החדשה באמצעות טקסים והדגשת הצורה על פני התוכן.

לאחר שבועיים, פנה אלי חיים: "אני רואה שאתה לא באת רק להסתכל ובאמת אתה רוצה להתחזק (מבחינת האמונה), בוא נשב ואתה תשאל אותי כל מה שאתה רוצה. אני לרשותך." הסברתי לחיים, חסיד ברסלב בן 32 ש"חזר בתשובה", שאני לא מבקש להתחזק אלא לעשות מחקר אקדמי (נמנעתי מלשקר). "שטויות" אמר לי בהתלהבות "הכול מלמעלה. בורא עולם שלח אותך במסווה של שאלות. אתה בתחילת מסע התחזקות הנשמה." הבנתי שכל ההסברים המלומדים שלי לא יעזרו וכך חיים הפך למרואיין הראשון שלי. הראשון שפירש לי את השינוי שעשה,

את חוויותיו, את הסמלים הדתיים, הטקסים ואת הקשיים הכרוכים בתהליך שינוי זהות זה. יחד עברנו את המסע הראשוני: הוא בהיחשפו אלי, ואני בתחילת מסעי להבנת חוויותיהם של יחידים המשנים את זהותם הדתית, כמו גם את התמודדותי עם עברי כילד דתי.

לאחר יומיים חיים ואני נפגשנו בבית קפה באותה עיר בשרון. "ספר לי על עצמך," ביקשתי ממנו. חשתי תחושת סיפוק רבה שהרי הנה אני מתחיל לראיין. ודרך כך אוכל להיכנס לישיבה ולכינוסים של "חוזרים בתשובה". "מה זה חשוב נשמה שלי," חיים אמר בלהט "תגיד נשמה, אתה רוצה להתחזק ואתה עדיין רווק? הרי שניים שניים עלו לתיבה, הרי מצוות פרו ורבו, הרי לא טוב היות האדם לבדו... יש לי שידוך לא מהעולם הזה... נו, שלומי, מה אתה אומר?" שתקתי מעט ואחר אמרתי בצחוק: "שמע חיים, שתי מצוות במכה אחת שידוך והתחזקות?" חיים הנהן בראשו "ואתה לא חושב שהכול מלמעלה, ברוך השם הקדוש," ונשק על מצחי. המשכתי לראיין אותו ובתום הפגישות עמו עדיין הייתי רווק, אבל סיפור חייו הפך במחברת השדה שלי לסיפור הראשון שלי.

לאחר שלוש שנים של ריאיונות, חזרתי אליו ובקשתי להמשיך לראיין אותו ולהיווכח מה התחדש בחייו. קבענו להיפגש במסעדה בהוד השרון ונראה לי מוזר שלא ביקש לבדוק כשרות, אבל כיוון שפנייה כזו לא באה מצדו נפגשנו שם. להפתעתי חיים הגיע בלבוש חילוני, תספורת מחומצנת קצרה ושלושה עגילים באוזן ימין. הוא סיפר לי כי עזב את העולם החרדי וכעת הוא חש שלם יותר כחילוני, יותר מאשר בעברו. במשך שנתיים נפגשתי עם חיים והמשך סיפור חייו הפך במחברת השדה שלי לסיפור הראשון שלי, אולם הפעם בצד של "חוזרים בשאלה."

כניסה נוספת וערכה של שקית: באחד הבקרים קבעתי להיפגש עם רחל ויעקב, "חוזרים בתשובה" מירושלים המתגוררים בשכונת רמות. בבוקר לבשתי חולצה לבנה, מכנסיים כחולים כהים, חגורה (שהיא מעיין תכשיט דוסי) ולקחתי שקית (בסביבה החרדית נראות יותר שקיות מאשר תיקים). הגעתי באוטובוס לירושלים והלכתי ברגל לשכונת רמות. לפתע שמתי לב שאנשים סביבי מביטים בי. הבנתי שדבר מה בלבוש שלי אינו מתאים למקום. בחנתי עצמי במהירות מכף רגל עד ראש אבל לא הבחנתי בשום דבר משונה. מחמת אי הנוחות מיהרתי מאוד לדירתם של רחל ויעקב. יעקב הסביר לי מיד "ישמור השם, השקית שלך זרוק אותה..." על השקית הייתה מוטבעת תמונתה של הדוגמנית בר רפאלי בבגד ים בלתי צנוע...

ד. שיטה וכלי המחקר

המתודולוגיה שהנחתה אותי במחקר זה מבוססת על "אנתרופולוגיה של החוויה", (Anthropology of Experience) שאותה פיתח האנתרופולוג טרנר (Turner, 1986). הנחת היסוד של גישה זו היא, שלאדם אין יכולת לתפוס את החוויות של אחרים כפי שהן, אלא רק את ביטוייהן, כפי שאלה מוצגות על ידי פרטים שונים שחוו אותן, כלומר ביטויים פנימיים סובייקטיביים. גישה זו תואמת את ההיגיון הבסיסי של "הגישה הפרשנית", שלפיה במדעי החברה אין רק אמת אובייקטיבית, ואין אירוע העומד בפני עצמו. קיים ערך רב למשמעות הסובייקטיבית שבני אדם נותנים לאירועים "אובייקטיביים". בדומה לרבינוביץ וקסן (2010: 413) המציינות ש"ניתוח איכותני פרשני חותר להבין את היחסים בין החלקים השונים של הנתונים... באמצעות קידוד, חיבור קטגוריות ובחינת היחסים ביניהן ובין המשמעויות שלהן".

באופן דומה, גירץ (1990: 21) טוען שהפרשנות שלנו אינה רק תיאור של מה שהאינפורמנטים (מיידע, אדם בן התרבות שיסביר לי את התרבות) מספרים לנו על עצמם, אלא "תיאור גדוש" (Thick Description) הכולל איסוף שיטתי ומסודר של נתונים, ריבוי מבנים ומושגים מורכבים. "אנו מתחילים עם הפירושים שלנו לגבי מה שהאינפורמנטים שלנו מתכוונים, או חושבים שבכוונתם למסור, ולאחר מכן עורכים אותם בשיטתיות (שם: 26). מחקר שדה הוא אפוא תיאור גדוש ו"סיפור" הן של האינפורמנט והן של האנתרופולוג עצמו.¹

כדי לרדת לפשרם של הביטויים הפנימיים הסובייקטיביים של האינפורמנטים שלי השתמשתי בשיטות מחקר איכותניות (Qualitative Methods), שיישלבן ראיונות עומק מובנים למחצה; סיפור חיים; תצפית משתתפת וניתוח של מקורות ראשוניים ומשניים. השילוב בין הכלים יאפשר הבנה טובה יותר של ההתנהגות הטקסטית, ההתנהגות בפועל, והפרשנות של ההתנהגות כחלק מחוויות סובייקטיביות של עבר והווה²

1 על סיפור ופרשנות, ראו: בארת ופוקו (2005 [1984]); Marcus & Fischer (1986); Clifford & Marcus (1986); Geertz (2000); Throop (2003: 19-3). ההנחה היא ש"התרבות היא פומבית משום שהמשמעות היא פומבית". ראו: גירץ (1990: 23; 2005 [1988]: 31). השוו לשוקד (2012: 127-134) בנוגע לתצפית מרחוק ומקרוב בבני ברק.

2 על שילוב כלים איכותניים, ראו: שקדי (2003); חקק, קסן וקרומר-נבו (2011).

1. ריאיון עומק המובנה למחצה (Semi Structured in Depth Interview) וסיפור חיים מאפשר לנו ללמוד על סיפור החיים (Life Story) מתוך הפרספקטיבות של העבר ולעמוד על המשמעויות הביוגרפיות שהיו לחוויות בזמן התרחשותן,³ וזאת בשונה מהיסטוריית חיים (Life History) ששם ההתמקדות מתרכזת יותר בהיבט הכרונולוגי של היחיד. לפיכך הכלי הוא רטרוספקטיבי ובו בזמן גם עכשווי, ובאמצעותו המרואיינים משקפים מנסחים ונותנים ביטוי לחוויותיהם ולמחשבותיהם על הקורות אותם בעבר מתוך מעמדם בהווה. הכלי מציב מערכת זהה של שאלות לפני כל המרואיינים. שילוב זה של חיפוש ההגדרה הסובייקטיבית של כל מרואיין ומרואיין ושל נושאים אחדים לכל המרואיינים, מאפשר לחוקר לעמוד על המשותף לקבוצה הנחקרת, על גווני המשמעות השונים ועל האפשרויות השונות לפירוש המציאות. ייחודו של הריאיון המובנה למחצה הוא בכך, שהצגת הנושאים או השאלות למרואיינים אינה מחייבת ניסוח מילולי אחיד, ולא סדר הצגה אחיד של השאלות. בריאיון זה מצד אחד מושם דגש על חשיפת המרואיינים לאותן משמעויות, ומצד שני המראיין מתחקה אחר סיפורו של המרואיין והולך בעקבותיו.

ראוי להדגיש שהראיונות מבטאים הן תהליכי זהות תוך אישיים והן תהליכים קולקטיביים. בסיפורו של המרואיין משוקעים תמיד יסודות תרבותיים וזיכרונות קיבוציים. כאשר מדובר במאורעות שבמהותם הם גם חוויה קיבוצית, הזיכרון האישי ניזון ומושפע מן הזיכרון הקיבוצי של האירוע באופן ישיר יותר מאשר במקרה של חוויות שגרתיות ויום יומיות. הזיכרון האישי נמצא אפוא תמיד בזיקה לאחרים ולתרבות. המספר מעבד את חוויותיו האישיות ומפרש אותן לאור הזיכרון הקיבוצי.⁴

סיפורי החיים מעניקים את הפרספקטיבה של המרואיינים ומאפשרים השמעת דעות וקולות המורחקים מן המרכז. שיטה זו מאפשרת לראות כיצד המרואיינים יוצרים משמעות. לכן חשובים הנוסח והלשון של המרואיינים כמבטאים מציאות מנטלית חברתית ותרבותית (דה סוסיר, 2005 [1916]: 336). הסיפורים אינם רק דרך ללמידת ההיסטוריה האישית, אלא הם

3 על משמעויות ביוגרפיות בסיפור חיים, ראו: בילו (1986); ליבליך ואחרות (1995); נאמן (2002); ליבליך (2003); ברזילאי (2004: 97); נוטמן-שורץ (2006); Gergen (1992); Peacock & Holland (1993).

4 על חוויות וזיכרון בסיפור חיים, ראו: גלעד (1995); מור ובראון (1996: 39); לומסקי-פדר (1998: 14-15); (ברזילאי, 2001); (Bauman; Narayan, 1989); (Lieblich, et al., 1998); (1986).

מבטאים כאמור את זהותו של המספר/ת ומשמשים ערוץ להכרתו.⁵ סיפור החיים חושף את "נקודת ההטבעה" (The Impression Point) שהיא נקודת חיבור בין המציאות והרמה האישית, הביוגרפית בתוכה, לבין המציאות והרמה הקיבוצית, קהילתית.⁶

מחקר זה מבוסס על 87 ראיונות משני התהליכים, לפי החלוקה הבאה: 43 "חוזרים בתשובה" (7 נשים; 36 גברים), 44 "חוזרים בשאלה" (21 נשים; 23 גברים). המרואיינים מגיעים ממעגלים חברתיים שונים: חסידי ברסלב, חרדים ליטאים, ספרדים וחרדים מודרניים, במקומות שונים בארץ (ירושלים, תל אביב, אשדוד, חיפה, בני ברק, נתניה, נתיבות, בית שמש, צפת, אילת ואלעד). גילם נע בין 23 ל-56 (על הפער בין מספר הגברים לנשים ראו להלן "שדה המחקר וגבולותיו"). חלק מהראיונות נמשכו כמה שנים משום שלאחר הראיונות עלו לפעמים שאלות שונות, ולפיכך חזרתי למרואיינים לשאלות השלמה. שמות המרואיינים ושמות המקומות שונו כדי למנוע זיהוי.

שיטת המחקר היא שיטת "כדור שלג" (Snowball), שבה מרואיין אחד מביא את השני.⁷ שיטה זו נועדה לפתור בעיות של איתור ותקשורת עם מרואיינים. הכינוסים והפורומים של "חוזרים בתשובה" רבים מאוד ואפשר לעקוב אחריהם ברשת האינטרנט ובאמצעות חברים. לעומתם, כינוסים ופורומים של "חוזרים בשאלה" מועטים יחסית, וקשה להגיע אליהם. אחת הסיבות לכך היא החשש של היחשפות והרצון לשמור על קשר עם המשפחה שנשארה בעולם החרדי. אגודת "ה.ל.ל.", "האגודה ליוצאים בשאלה",⁸ היא הארגון הפורמלי הראשון בארץ המנסה לתת מענה למצוקתם של יחידים "חוזרים בשאלה" (בית חם, מלגות, הדרכות, לימודים, טיולים ותמיכה נפשית). כמתנדב השתתפתי בכמה כינוסים שלהם אולם נתקלתי בקושי לחדור אליו ולקבל רשימות של יחידים, בטענה של ריבוי פונים, כמו גם

5 על זהות המספרים, ראו: הלמן (1994); תובל-משיח (2000: 6); בילו (2004: 15-7); Berger (1997).

6 על "נקודת הטבעה" בסיפור חיים, ראו: ויניקוט (1996: 106); בילו (2005: 22); Stromberg (1985: 56-57).

7 על שיטת "כדור שלג", ראו: שקדי (2003: 59); Denzin & Lincoln (2000: 190).

8 "ה.ל.ל.", האגודה ליוצאים בשאלה, www.hillel.org; "דרור", מרכז ליוצאים בשאלה, www.freedror.co.il.

ראו גם מידע רב על "חוזרים" באתרי האינטרנט "חופש", עמותת חופש מדת www.hofesh.org ו"דעת אמת", התנועה לשחרור מהדת, www.daatemet.org.
il

חיסיון. לכן חיפשתי דרך אחרת למציאת מרואיינים. ארגון חדש שהוקם בשם "יוצאים בשאלה 2003" מרכז בתוכו עשרות "חוזרים בשאלה". בראשותו עמד ח'כ לשעבר רוני בריזון ("שינוי"), "חוזר בשאלה" בעצמו. בעקבות מודעה בעיתון (הארץ, 27.11.04, עמ' 7א) השתתפתי בכינוס הייסוד שנערך בתאריך 28.11.03 בבית ציוני אמריקה. בכינוס זה השתתפו כ-40 איש, רובם "חוזרים בשאלה". למיטב ידיעתי עד כה, ארגון זה התמקד בעיקר בפעילות לזביסטית בכנסת באמצעות סיעת "שינוי" (כיום בסיעת "ישראל ביתנו"), ופחות בתמיכה ממסדית כארגון "ה.ל.ל."⁹

בגלל הקשיים בכניסה לאגודת "ה.ל.ל." בחרתי מרואיינים לא דרך מסגרת ארגונית אלא באמצעות שיטת כדור השלג: ראשית, בכנס הייסוד של "יוצאים בשאלה 2003" מצאתי 15 מרואיינים וכל אחד מהם סיפק לי שמות של יחידים נוספים, הן של חברים שיצאו מן העולם החרדי והן שמות של חברים שנכנסו לעולם זה. נוסף על כך, בכנסים הפומביים של "חוזרים בתשובה" (ברחבי הארץ) מצאתי מרואיינים רבים שהסכימו לפתוח בפני את סיפור חייהם.

2. תיאור תבנית הריאיון. בחירת מקום הריאיון מתבצעת בהסכמה של כל מרואיין: "חוזרים בשאלה" נפגשו איתי לרוב בביתם. "חוזרים בתשובה" נמנעו מלחשוף את משפחתם או רצו למנוע רכילות מהשכנים למראה נוכחותי, לכן נפגשו איתי לרוב במקום ניטרלי כמו בית קפה, מסעדה או בפתח של מלון באזור מגוריהם. בכל מקרה בחירת המקום נעשתה בהסכמת המרואיין/ת מתוך כוונה לאפשר להם חופש בחירה, במקום שבו יחושו הכי נוח לשוחח עמי.

לקראת כל ריאיון עם "חוזרים בתשובה" לבשתי מכנסיים שחורים, חולצה לבנה, חגורה שחורה (יש האומרים שהיא פריט דוסי חובה) וכיפה שחורה (בשיחות עם "חוזרים בשאלה" ללא כיפה אבל עם אותו לבוש). הצגתי עצמי כחוקר וכחרדי/דתי לשעבר. לא מצאתי שום סיבה לשקר כי האמת חשובה ועובדה שלא היו מקרים של מרואיינים (בשתי הקבוצות) שסירבו לשוחח עמי לאחר שסיפרתי להם על עברי.

בריאיון עצמו שוחחתי עם המרואיין/ת תוך כדי שאלות/הערות מנחות שאותן הכנתי מראש או שעלו במהלך הריאיון (בנימין, 1990: 124). מבנה בסיסי של כל ריאיון כלל: הצגה קצרה של עצמי ושל נושא המחקר; "ספר

9 ראו: פרוטוקול 266, ישיבת הכנסת מתאריך 30 ביוני 2004.

לי על עצמך" (מרואיין מספר על עצמו תוך כדי שאלות/הערות שלי המכוונות אותו), והבעת תודה על ההסכמה להיחשף.

כל ריאיון בודד נמשך בין ארבע לשמונה שעות. התקיימה תצפית במבנה של משתתפת המתלווה למרואיינים במהלך פעילותם היומית, ואז הפכה התצפית עצמה לריאיון אחד ערוך בדומה ל"יום צילומים" בקולנוע תיעודי. לעתים, לאחר קריאת הריאיון חזרתי למרואייין להשלמת שאלות נוספות או לחידוד נושאים, למשל, אם קיימת סתירה, משהו חסר או לא מודגש דיו. הריאיון הוקלט (במקרה של סירוב כתבתי אותו במהלך התרחשותו).

לאחר השקלוט (תמלול הקלטה) קידדתי כל ריאיון לפי שיטת ה"קריאות" של גיליגן ושותפיה (Gilligan, et al., 1998). שיטה פרשנית זו שמה דגש מרכזי על הקול (Centered Voice), ולפיה על החוקר/ת לקרוא כל טקסט פעמים אחדות כדי שיוכלו למצוא שינויים בשפה או בנושאים שעלו במהלך הריאיון.¹⁰ בחרתי בשיטה זו בגלל ייחודיות רגישותה לשכבות הרבות ב"תיאור הגדוש", כלשונו של גירץ, המצויות בכל סיפור, המאפשרות "לשמוע" קולות שונים מתוך הריאיונות ולחשוף את התמות השונות. שיטה זו מאפשרת גם לרשום את מורכבות הסיפור באופן שניתן להתייחס בו למיליה הרחב הכולל ממדים אישיים, לחוסר התאמות בריאיון, למניפולציות, לממדים תרבותיים ולחשיפת מערך הסמלים והטקסים השונים.¹¹

שיטתה של גיליגן ושותפיה מתוארת במדריך לקורא (A Guide for the Reader). מדריך זה מציע לקרוא כל סיפור ארבע פעמים, בארבע קריאות שונות. בכל קריאה אנו מקשיבים לקולות אחרים ומתמקדים בתמות שונות, כפי שאראה מיד.

בקריאה הראשונה, "נרטיב" (Narrative), אנו מסתכלים על הסיפור עצמו, מה מסופר בו, אלו קונפליקטים עולים ממנו (ספקטור-מרזל ותובל-משיח, 2010). הדגש בשלב זה הוא בחזרה על מילים ונושאים, בסתירות אפשריות ובמטפורות שונות. הקריאה השנייה, "עצמיות" (Self), מקשיבה לפנימיות של האדם כלומר לקולו. הדגש מושם פה על הדרך שבה בוחר

10 לשימוש בשיטת "הקריאות", ראו: קורן (2001: 41-48; 2003: 171-176).

11 ראו: ברזילאי (2009: 217-230) שפיתחה ניתוח נרטיבי של סיפורי חיים במחקר ובטיפול שאותו היא מכנה סמ"ל (סיפורים מובילים להצלחה), והוא כולל שלושה רבדים: ביני לבין עצמי (דיאלוג של האדם סביב סיפור חייו); האישי הוא פוליטי (המפגש בין הסיפור האישי לסיפור הקבוצתי); וְהִיא־ביוגרפיה באינטראקציה עם סיפורי ההצלחה.

המרוויין להציג את עצמו. בניגוד לקריאה הראשונה הכללית, קריאה זו מתמקדת במצבים ספציפיים יותר, למשל שימוש בגוף ראשון או בגוף שני. הקריאה השלישית והקריאה הרביעית, "קול הצדק וקול הדאגה" (Justice Voice vs. The Care Voice), מקשיבות לדרך שבה אנשים מדברים על מערכות היחסים שלהם. קריאות אלו שימשו את גיליגן ואת שותפיה שעה שבחנו את קולן המוסרי של נשים, וכיצד הן יוצרות קול זה באמצעות מושגים של צדק ודאגה: הקריאה השלישית מתמקדת בציר בין "קול יודע" ל"קול הלא יודע". קולות אלו משמעותיים בקרב המרוויינים משום שהם עוסקים במצבי זהות, יחס לאחר ומצבי לימינליות שונים. הקריאה הרביעית מתמקדת בציר הנע בין "קול מחויב לעצמי" (מעגל יחסים ראשוני – אני, משפחתי וחברי הקרובים), ל"קול מחויב לאחר" (מעגל יחסים משניים – חברה, אל וחוקים).

ספר זה מתבסס על שיטת הקריאות (במיוחד שתי הקריאות הראשונות) תוך כדי הרחבתן: לאחר ארבע קריאות של כל ריאיון מצאתי ארבע תמות מרכזיות שחוזרות על עצמן. בכל קריאה סימנתי תמה אחרת ולאחר מכן הרחבתי כל אחת, כפי שניתן לראות להלן: שאלות ביוגרפיות כללו: שם ומשפחה, תשובה/שאלה, מוצא, תאריך ומקום מפגש, הופנה על ידי, גיל, גבר/אישה, מצב משפחתי, אחים, מקצוע, מגורי הורים, עבודת הורים, תיכון/ישיבה והשכלה, שנות לימוד, מגורי מרוויין. סמלים וטקסים: לבוש, תמונות וחפצים בבית ההורים, חפצים בבית המרוויין, נקודות מפנה, צבעים, חזרה על דימויים, טקסי ניתוק/שילוב, ניתוק מהורים, סמלי ניתוק/שילוב. זמן: חול וקודש, עבודה ופנאי. רשת חברתית: רשת חברתית, עזרה (ארגון/יחיד), שירות צבאי, יחסים עם חברה. מצבי לימינליות: מתונה, בינונית, חריפה.

הקריאות והתמות השונות מוקמו על ציר (כפי שנראה בפרק הרביעי) המתאים לדגם התלת שלבי בטקס המעבר בשני המקרים ("חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה"): סמלי ניתוק, סמלי מעבר וסמלי שילוב.

3. התצפית המשתתפת (Participant Observation) תוסיף ממד בלתי אמצעי לעדויות המילוליות של האינפורמנטים (Russell, 2006: 342). התצפיות התקיימו במסגרות הארגוניות שבהן מתרחשים התהליכים הממוסדים הפורמליים של "חזרה בתשובה" ושל "חזרה בשאלה". לפני הריאיונות קיימתי 29 תצפיות משתתפות: ארבע במקווה בירושלים (טקס המקווה ראשון של "חוזרים בתשובה"), חמש תצפיות בכינוסים של "חוזרים בשאלה" (התארגנות פרטית של עשרה אנשים, שני כינוסים

של "ה.ל.ל." וכינוס של הארגון ליוצאים בשאלה) ו-18 תצפיות בכינוסים של "חוזרים בתשובה" (כינוסים צמודים לשיבות בבני ברק ובירושלים, הרב אמנון יצחק וכינוסים של ארגוני תשובה נוספים). כמו כן השתתפתי בחמישה סמינרים של "חזרה בתשובה" (סמינר "ערכים"), שהתקיימו במלון בצפון הארץ במשך שישי-שבת ובסמינר של "ארגון חופשי" בנושא של "כלים להתמודדות עם 'חזרה בשאלה'. כלים ושאלות". כפי שכבר הראיתי הצטרפתי למשך חצי שנה לשיעורי התחזקות בעיר בשרון.

4. לבסוף, ניתוח מקורות ראשוניים ומשניים כמו חוברות הנחיה וספרי הדרכה, (המסבירים כיצד להתנהג) בשתי הקבוצות: ל"חוזרים בתשובה" נאספו במרכז "אורות התשובה" בבני ברק ובישיבת "אור שמח" בירושלים, וכן באתרי אינטרנט רבים שאתייחס אליהם בהמשך. ל"חוזרים בשאלה" נאספו חומרים מארגון "ה.ל.ל." ובעיקר מאתרי אינטרנט וצ'טים רבים, כפי שנראה בהמשך. כמו כן כללו המקורות הראשוניים יומנים, סיפורים וחוויות בתהליכי שינוי הזהות. משנת 2000 היה מעקב שבועי אחר עיתונות חרדית (כמו: שופר, משפחה, קהילה, מיום ליום, יתד נאמן ועלוני שבת שונים), והתקיימו שיחות קבועות עם רבנים ועם חרדים בשכונות שונות בירושלים, באשדוד, בבני ברק, בחיפה ועוד. כמו כן לוקטו סרטי תעודה שונים על "חוזרים בתשובה ובשאלה".

מקורות משניים כמחקרים שונים בתחום מדעי החברה וההתנהגות, העוסקים בתופעות האמורות יעמיקו וירחיבו את המידע המצוי בידינו על התופעות האמורות.¹²

ה. שדה המחקר וגבולותיו

המחקרים שעליהם מתבסס ספר זה נמשכו כעשר שנים מפני שפיזור האוכלוסייה היה רחב מאוד. לכן בחרתי בשני נתיבים מתודולוגיים: ראשית, ניתוח מקורות ראשוניים, משניים ותצפית משתתפת. באמצעות ביקשתי לעקוב אחר תהליכי ה"חזרה" בשני הכיוונים ולהשתתף בעצמי בסדנאות "התחזקות" וגם בסדנאות תמיכה ביוצאים מהעולם החרדי.

12 על ניתוח ושילוב מקורות איכותניים, ראו: צבר-בן יהושע (2001); גלובמן (2003); קסן וקרומר-נבו (2010); (1997) Denzin & Alford (1998); Lincoln (2000); Hesse-Biber (2003).

שנית, ריאיונות עומק מובנים למחצה וניתוח סיפורי החיים בשיטת "כדור שלג" (אחד מביא את חברו). באמצעותם ביקשתי לעקוב אחר סיפורי החיים ומצבי הניתוק, המעבר והשילוב של ה"חוזרים". שיטות איכותניות אלו כוחן בעומק שהן מציעות בבחינת מציאות כה מורכבת של יחידים המשנים את מעגלי הזהות האישיים, המשפחתיים והקהילתיים.

בעת עריכת המחקר נתקלתי בכמה בעיות: בגלל גבולות המחקר הרחבים, הן מבחינת הפריסה הגיאוגרפית הרחבה והן מבחינת ריבוי הפלגים השונים בחברה החרדית, ובעיות בכניסה לארגון "ה.ל.ל." התמקדתי בתצפיות שלי בעיקר בעיר במרכז השרון (מרכז התחזקות), ובשני מרכזים של "חוזרים בתשובה" אחד בבני ברק ("אורות התשובה") והשני בירושלים (ישיבת "אור שמח"). כאמור, השלמתי את הראיונות בשיטת "כדור שלג": מרואיינים מתוך כינוסים של "חזרה בתשובה" ומתוך כנס היסוד של ארגון "יוצאים בשאלה 2003".

הבחירה במרכזים אלה נובעת מן הסיבות הבאות: ראשית, במרכזים אלה יש ריכוז של יחידים המשנים את זהותם הדתית, ואלה מאפשרים צפייה וריאיון של המשתתפים בסביבה נגישה ונוחה יחסית, וכן נגישות לאנשי מפתח. שנית, במחקר המוצע אי אפשר לבחור מדגם מייצג, ולכן יש להביא בחשבון משתנים סוציולוגיים ודמוגרפיים (מין, גיל ומוצא) בהתאם לאילוצים השונים. שלישית, כל מרכז מהווה מוקד בעל עניין מיוחד: המרכז בבני ברק הוא של בעלי תשובה שנכנסו לקהילה החרדית במעמד מיוחד של יחידים ש"ראו את האור", וכעת הם עסוקים בלימוד תורה ובתמיכה ב"חוזרים" נוספים; המרכז של חסידי ברסלב, משמש מוקד שאליו מגיעים "חוזרים בתשובה" רבים שלא התקבלו מסיבות שונות לקהילה החרדית בגלל אי שמירה על קוד הלבוש, התנהגות שאינה ראויה, "חוזרים" שאינם לומדים תורה, שומרים על קשר עם חילונים ואינם מקפידים על כל תרי"ג מצוות. מרכזים אלו שימשו אותי גם לאיסוף מקורות ראשוניים כגון חוברות הנחיה, ספרי הדרכה, יומנים, סיפורים וחוותיות המתרחשות בתהליכי שינוי הזהות.

בספר זה אעסוק בעיקר ב"חזרה בתשובה" וב"חזרה בשאלה" לתוך הקהילות האולטרה אורתודוקסיות (מחילוני לחרדי; מחרדי לחילוני) ופחות בכיוון של השתלבות בקרב האורתודוקסיה המודרנית (מחילוני לדתי; מדתי לחילוני). זאת כדי לקבל תמונה חדה של ניגודים בשני הקצוות. מחקריי בוצעו בארץ ואדגיש שבחו"ל (באמריקה ובאירופה) דפוסי החיים ושינויי הזהות שונים. דיון כזה מצריך מחקר נפרד. בעיה הקשורה להכללה ולקטגוריזציה: בשיח הציבורי אנו נוהגים

תדיר לאפיין את "כל החילונים", "כל הדתיים" ו"כל החרדים" על פי שלוש קטגוריות: חילונית, דתית וחרדית. אולם המציאות מורכבת בהרבה וכל קבוצה חברתית, דתית ותרבותית כזו מורכבת מקבוצות משנה רבות, מגוונות ולעיתים שונות. הביטויים "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" אינם מייצגים שתי קהילות בעלות גבולות ברורים ולפעמים הם אף מדומיינים. בספר זה אשתדל להימנע מלהכליל קטגוריות זהות. לקורא/ת, כך אני מקווה, ברור ש"חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" אינם מקשה אחת, אלא אוסף של יחידים/ות המובדלים אחד מהאחר בסיפורי החיים שלהם. ספר זה מבקש לפרש את קווי הדמיון והשוני בסיפורים אלו. כך ש"השלם" מורכב מאוסף של חלקים רבים ומגוונים. מחקר אקדמי, כספר זה, משתמש בהכללה ובקטגוריה (למשל, בלוחות) ככלי להבנת המציאות ומודע למורכבות ולביקורות על קטגוריזציה של המציאות. דרך הבנת הדמיון בין סיפורי החיים של ה"חוזרים" נוכל גם להבין את השוני.

בעיה נוספת קשורה לעולם ההלכה: עולם ההלכה אינו זר לי אולם בגלל הנתק הפיזי והנפשי שלי מעולם זה, נתקלתי לעתים בסוגיות הלכתיות שהעלו בפני המרואיינים (למשל, הכנסת בעלי חיים לבית, או חיתוך נייר טואלט לפני השבת) שלא הייתי בקי בהן. כדי לפתור בעיה זו נעזרתי בשכני הרב, ששימש לי כאינפורמנט לשאלות הלכתיות כלליות. כדי שלא לפגוע במהימנות המחקר או באפשרות של הטיה או הערות של שכני, אמרתי לו שלעיתים אני מבקש לשאול אותו שאלות כלליות, המעניינות אותי. במהלך הריאיון סימנתי את המקורות ההלכתיים של הנקודות השונות שהועלו, והדבר שימש אותי בניתוח התמות. כמו כן הצטרפתי לשיעורי התחזקות, ומהם שאבתי מידע רב וחוויות אישיות הקשורות לשינוי זהות דתית. אדגיש שספר זה אינו עוסק בהיבטים הלכתיים של מושגים (כגון תשובה), שנחקרו כבר רבות, אלא מבקש לתת הסברים סוציולוגיים ותרבותיים לתופעות של שינוי זהות דתית של יחידים. בעיה הקשורה בהבדלי מגדר. ובהיותי גבר, אחת ההגדרות המקובלות כיום למושג מגדר קשורה להבדלים בין גברים לנשים, הבדלים הקשורים למאבקי כוח, לשליטה, לקונפליקטים ולמאבק על משאבי הון בחברה.¹³ בקבוצת ה"חוזרים בתשובה" יכולתי לראיין רק שש נשים

13 להרחבה על שוני מגדרי, ראו: יזרעאלי (1997); רוס (1998); פרידמן (1999); הרצוג (2000); אליאור (2001); אדי-רקח (2002); קהת (2002); לנדאו (2003); על כתיבה גברית וכתיבה נשית, ראו: תובל-משיח (2000: 33-37); על טקסים נשיים, ראו: Hoch-Smith & Spring (1978).

(מתוך 43) וזאת כיוון שגיליתי קושי בתור מראיין גבר. "חוזרות בתשובה" סירבו לדבר אתי בשל בעיה הלכתית של שיחה ומפגש עם גבר זר שאינו הבעל (פכלר-רוטנברג, תשמ"ט: 20). החברה האולטרה אורתודוקסית מאופיינת כחברה גברית סגורה, שבה הבדלי המינים ברורים, וברור היה לי שבתור מראיין גבר אני מגיע מעמדת כוח שונה מזו של מראיינת.¹⁴ לכל אחד ואחת נקודת מבט שונה הקשורה להבדלים בין המינים, נקודה שארחיב עליה בפרק על הטקסים. יכולתי להיעזר בנשים מראיינות אולם בגלל גבולות המחקר הרחבים דיים בחרתי שלא לעשות זאת. כיוון שבקבוצת ה"חוזרים בשאלה" לא נתקלתי בבעיה זו, יכולתי לראיין 20 נשים (מתוך 44) ובחרתי להשאיר את מספר המרואיינים בשתי הקבוצות כפי שהוא. בספר זה אשתמש לרוב בלשון רבים כדי להימנע מהאבחנה בין יחיד ליחידה. שמות המרואיינים/ות ושמות המקומות שונו כדי למנוע זיהוי. מגבלה נוספת קשורה לנסתר ולגלוי. למילים רבות בספר זה משמעות גלויה וברורה ולעיתים סמויה ולא ברורה. במקרים רבים אסביר מילים שונות (כמו להתחזק, "חוזרים בשאלה", חשמ"ש, חלו"ד, מחב"ת, זיכוי הרבים, קודש, חומרה ועוד) הקשורות להבנת עולמם של ה"חוזרים" בשני הנתיבים. לכל רעיון שאציג בספר (למשל, שירות צבאי, שינוי שם פרטי, סדנאות, זוגיות, כשרות, סליחה ועוד), אפשר להציג הפניות ביבליוגרפיות רבות. בחרתי להביא רק מעטות, במיוחד אלו שמבארות את הבנת תהליך שינוי הזהות הדתית. בהשוואה בין "חזרה בתשובה" ל"חזרה בשאלה" יש מן ההרחבה לבדה.

שתי תופעות מוצבות במרכז מחקר זה: "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה". אלו תופעות שהנסתר רב בהן על הגלוי: למשל, מורכבות שמות התופעות (האם קיים דבר כזה "לחזור בשאלה" או שמדובר פה בהיפוך סמנטי בלבד למושג התשובה?); לא ידוע כמה יחידים "חוזרים" בתשובה או בשאלה בשנה (האם יותר/פחות לאחר מלחמות (ששת הימים ב-1967; ויום הכיפורים ב-1973), או בעקבות אירועים היסטוריים מעצבים.¹⁵ האם

14 על עמדת כוח בריאיון, ראו: אלאור (1990; 1998; 2006); אסף, הלר ואחרות (2010).

15 דוגמא לאירוע מעצב כזה היא תוכנית ההתנתקות משנת 2005. הטראומה והשבר על הגירוש והעקירה השפיעו על רבים ובמיוחד על הצעירים, וכ-30% מהם עזבו את עולם המצוות והדת. חלקם עבר לזרם החרד'לי (חרדי דתי לאומי). להרחבה על המשבר האמוני ועזיבת הדת לאחר העקירה, ראו: ביליג (2006; 2007); בר-סימן-טוב (2009).

ניתן לראות עשורים שבהם יש "חזרה" מרובה יותר?¹⁶ מתוך 7,933,200 ישראלים כ-700,000-800,000 חרדים (למ"ס, 2012, נתוני אוכלוסייה), כמה מהם "חוזרים" ו/או מהלכים בין העולמות?; האם תקשורת המדווחת יותר/פחות על "חוזרים" בתקופות מסוימות היא מדד כמותי לשאלה "כמה חוזרים"; האם קיים קשר בין מעמד חברתי וכלכלי (בני מעמד גבוה, בינוני, שכונות מצוקה) לבין התחזקות דתית "וחזרה בתשובה". ההבדלים בין "חוזרים" בגילאים שונים אינם ברורים, למשל, "חוזרים" בגיל 13 שונים מבני 50, אולם מה ההבדל בין בני 25 ל-30; העולם החרדי מורכב מקבוצות ומפלגים רבים (יש המציינים אף כ-300 פלגים וחצרות!) דבר המקשה על בחינת השוני במקרה של מי שמבקש להיכנס או לצאת מהקבוצות הללו; מעבר להיבט האמוני (למשל, תהליך המרת הזהות הדתית) שנחקר רבות, פחות מובן לנו מה מתרחש במעגל הזהות החווייתית והאישית (מחילוניות להתחזקות), המשפחתי (ממשפחה חילונית לשידוך עם בעל/ת תשובה והקמת משפחה חרדית) והמעגל הקהילתי (ניתוק מקהילה חילונית וכניסה לקהילה חרדית), בשינוי הזהות הדתית; סיפורי החיים של ה"חוזרים" רבים ושונים זה מזה (האם יש סיפור זהה אחד לאחר?); הבדלי מגדר ומוצא עדתי ואתני קיימים אולם טרם בוררו דיים; מהם ההבדלים בין "חוזרים" בשני התהליכים בין דור ראשון לשני? קשיים אלו מלווים כל אחד המבקש להבין תופעות אלו.

נקודת המוצא שלי בספר זה היא שאנו יודעים על קיומן של שתי תופעות אלו, "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה", אבל ללא מדד כמותי

16 למרות שאין לנו נתונים סטטיסטיים, ניתן לראות שינויים לאורך עשורים: בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20 (ובמיוחד בהשפעת מלחמת ששת הימים ב-1967, ומלחמת יום הכיפורים ב-1973), מתמסדת תנועת תשובה בקרב בעלי תשובה מארצות הברית, ישראלים ממוצא אירופי בני מעמד בינוני וישראלים ממוצא מזרחי יוצאי שכונות מצוקה; בשנות השבעים והשמונים מתמסדת תנועת תשובה בארגונים כחב"ד (ותופעת השליחים בחו"ל), "אל המקורות", "נעשה ונשמע", "תורה ואמונה", "ערכים" (והפעלת בתים יהודיים במזרח), "לב יהודי", "שורשים תל אביב", ופעילות בקרב חיילים בצבא; משנות התשעים ועד היום ניכרת עלייה בקרב "חוזרים בתשובה" ושיבה למסורת של מסורתית, שחקנים, זמרים, סלבריטאים והתחזקות תנועות תשובה בקרב חב"ד, ברסלב, ש"ס וקבלה. מעניין שאין מקבילה מסודרת לפי עשורים לתיאור אלו שעוזבים את הדת, למרות שמדווח על יותר ויותר יישובים דתיים ומעורבים שבהם צעירים עוזבים את המסגרת הדתית. הדבר טרם בורר דיו במחקר אקדמי מסודר.

ועם הבנה מסוימת וחלקית לגבי מה שמתרחש בהן. ספר זה מבקש להבין תהליכים אלו.

בפרק זה שדן שדה המחקר, ראינו את מסגרת המחקר הקשורה לשיטות המחקר האיכותניות השונות: הסיפור שלי; מבט מבפנים ומבחוץ; הכניסה הראשונה דרך המקווה; שיטה המחקר וכליו ושדה המחקר וגבולותיו. בפרק הבא אתייחס לכמה מושגי מפתח ("חזרה", "אורתודוקסיה) ולסקירה ספרותית.

פרק שני: "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בישראל

(א) מצווה רבה לקרב רחוקים לעבודת השם, והיא מחובת הערבות להחזירו בתשובה... (ג) המצוות המתקיימות בקירוב רחוקים: אהבת השם. ואהבת לרעך כמוך. גמילות חסדים. השבת אבידה. מצוות לא תעמוד על דם רעך. ושקול הדבר כהצלת נפשות ממש ואף גדול מכך. תורת חסד (מנחם אדלר, תשס"ח, תשובה כהלכה: הלכה והנהגה לבעלי תשובה, ירושלים. עמ' קס)

מה אני? (שתיקה של דקה ארוכה...) אני חרדי, לא! בעצם אני לא כל כך... כן! ... אני מקפיד, אבל לא על הכול. נו, אתה מבין. אני לובש שחור ואני דתי מאוד... זהו, מצאתי, אני פשוט בעל אמונה! (ריאיון עם שמעון "חוזר בתשובה", (שם בדוי), 26 בספטמבר, 2001).

אנשים מבחוץ, בעיקר חילונים, אומרים "חוזר בשאלה". בהתחלה גם אני אמרתי את זה, היום פחות. בכלל, המעבר בין דתי ללא דתי, כיום הוא פחות עקרוני מבחינתי... פעם הייתי דתי מאוד והיום אני לא. משהו פחות דיכוטומי. זה אותו אני, הייתי אז ככה, והיום אני ככה. אז התאים לי ככה, היום מתאים לי ככה (שמעון לב, 1998, ושיודע לשאול, תל אביב: חרגול. עמ' 65)

בציטוטים הפותחים פרק זה אפשר להבחין בשלושה היבטים הקשורים לתהליכי ה"חזרה בתשובה" וה"חזרה בשאלה". ראשית, תשובה כהלכה במשמעות הלכתית לתשובה, שכל אדם רצוי שיעבור או שישתדל (מושג הלכתי חשוב המתייחס לכוונה ולמעשה היחיד) לקרב רחוקים לעבודת השם. שנית, בריאיון שערכתי עם שמואל, "חוזר בתשובה" בן 36 ממושב בדרום הארץ, שאלתי אותו כיצד הוא מגדיר את עצמו. שמואל החל לגמגם ובתשובתו בחר בתבניות רבות של זהות: חרדי, מקפיד יותר או פחות, שחור, דתי ולבסוף ההגדרה שבחר היא "פשוט בעל אמונה". המילה "פשוט" באה מן הסתם לסמן שהיא כוללת זהויות רבות ושונות. ההגדרה "בעל אמונה" אינה כה פשוטה לשמואל ויש לזכור ש"חוזרים בתשובה" ייחשבו כ"חוזרים" לאורך זמן רב ואמונתם והתנהגותם נבחנת כל העת תחת מיקרוסקופ. שלישית, ריאיון עם ירון (שם בדוי) בספרו של לב (1998), מציג את מורכבות השימוש במושגים "חוזר בשאלה", דתי ולא

דתי, התפקד, התחלן, נעשה חופשי, נעשיתי לא דתי, עזבתי את הדת, דתי לשעבר ועוד. בהמשך אתייחס לצירופי מילים אלו.

אחת השאלות המעניינות שעולות אצל רבים מהעוסקים בתופעות של שינוי זהות דתית היא השאלה, האם יחיד שעובר בין קהילות, מחרדיות לחילוניות, ולהפך, מחילוניות לחרדיות, עובר שינוי שקרוי המרת דת (Conversion) (Van deer Veer, 1996).¹⁷ למתבונן מחוץ לחברה הישראלית חילוניות וחרדיות הן שתי תרבויות שונות, שתי קהילות שונות ואף שתי דתות (חילוניות וחרדיות) ביהדות האורתודוקסית. כך ש"חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" הן שתי תופעות של המרת דת. הנחה זו שנויה במחלוקת מפני שיש הטוענים, שחילוניות אינה דת אלא תוצאה של התפתחות היסטורית עתיקת יומין. ויש הטוענים שמקורה של החילוניות עתיק, אולם ניתן בהחלט למצוא בה רכיבים של דת (אמונה, גיבוש, לבוש, קהילתיות ועוד).

בספר זה אני מבקש לבחון לעומק את התהליכים שחווים יחידים המשנים את זהותם הדתית, ופחות לעסוק בדיון תיאורטי, פילוסופי, תיאולוגי ולעיתים אף סמנטי (שנחקר כבר רבות), לגבי כל מילה ומילה בתופעות הקשורות לשיח בין דתיות לחילוניות.¹⁸ דיון כזה חשוב, אולם הוא משאיר שאלות רבות הקשורות לצורה ולתוכן של שינוי הזהות הדתית של אותם "חוזרים": מה מתרחש במהלך השינוי? מהן קטגוריות המיון הדומות והשונות בשני התהליכים? מדוע הם עושים זאת? הבה נכיר את השימוש בצירופי המילים "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה"; אורתודוקסיה ואולטרה אורתודוקסיה.

17 במשרד הפנים יש "אגף לעדות דתיות" (מוסלמית, שומרונית, דרוזית, בהאית, אחמדית ונוצרית), והוא פועל בחסות תחת חוק "פקודת העדה הדתית (המרה)" (חא"י, כרך ב, עמ' (ע) 1269, (א) 1294). חוק זה והשלכותיו על נושאי גיור, אזרחות, שבות וסטטוס קוו במחלוקת על השליטה ברכיבי זהות דתיים ואזרחיים בחברה הישראלית.

18 על שיח דתיות וחילוניות, ראו: יונה וגודמן (2004); כ"ץ (2011); חמיאל (2011). ראו את כ"ץ וקידר (2012) שמתייחסים לשלושה מודלים: יהדות כתרבות, הסתייגות מן היהדות וחילוניות רוחנית.

א. "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה"

במחקר זה אשתמש בשני צמדי מילים הממוקמים בקונפליקט בין דתיות לחילוניות: "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה".¹⁹ היחידים בשתי הקבוצות עוברים תהליך חד של שינוי זהות בסטטוס חברתי מרכזי. הראשונים משנים זהות חילונית לזהות דתית; האחרונים, משנים זהות דתית לזהות חילונית.²⁰ בחירת מילים אלו אינה כה פשוטה, כפי שנראה להלן.

המילים ה"תשובה" וה"שאלה" הן יסודות מרכזיים בדתות מונותאיסטיות רבות וביהדות במיוחד (שביד, 1988ג), למשל, "ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כולכם היום" (דברים ד, 4);²¹ "ושננתם לבניך (דברים ו, 7), שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו, שאם ישאל לך אדם דבר, אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור לו מיד" (בבלי, קידושין, ל ע"א); "שואל כעניין, ומשיב כהלכה" (אבות ה, ז). השאלה כבסיס להלכה. גם באגדה של

19 "חזרה בתשובה": Repentance/Newcomer to "Hazara Betshuvah"; Orthodox Judaism; Newly Observant; Beshe'elah"; Defector from Orthodox Judaism; Leaving Ultra Orthodox Life). Leaving the Fold

20 ראו ג'יימס (1994) [1949] שמדבר על החוויה הדתית לסוגיה מנקודות מבט פסיכולוגיות וסוציולוגיות. בדומה, מרגולין (2011) ודיונו בחוויה אקסטטית וחוויה מיסטית ומשמעותן בחקר הדת והריטואלים.

21 בהתייחס לתשובה המוזכרת לראשונה בפרשת ואתחנן (דברים ג, 23 ועד ז, 11) אחת השאלות הנשאלות היא, כיצד ייתכן שאנשים מוותרים על מצוות שלכאורה הן פשוטות וקלות כמו ציצית, תפילין, ברכות, קידוש בשבת ותפילה, מצוות שגוזלות דקות ספורות מזמנו של יהודי ושכרן גדול עד אין שיעור בעולם הבא התשובה היא שאינם מעריכים ומבינים מהו שכרה של תורה. על הקשיים שבתשובה אפשר ללמוד מהסיפור הבא: "מסופר על רב בישיבה שבא בטענות לתלמיד שלו למה אינך קם למנין בתפילת שחרית בבוקר. ענה לו התלמיד: כבוד הרב אני מצטער אך היצר מנצח אותי כל הזמן, אבל מחר בע"ה אני מבטיח לקום לתפילה. למחרת התלמיד לא קם לתפילה ושוב הרב שאל אותו למה אתה לא קמת בבוקר, והתלמיד ענה לו באותו תירוץ והבטיח שמחר בטוח שהוא יקום. וכך חזר המעשה על עצמו חמש פעמים. הרב של הישיבה התייאש וכעס על התלמיד וביקש תירוץ אחר ומוצדק ואם לאו הוא ניפלט מהישיבה. התלמיד ענה ואמר; לשם שינוי אני דווקא כן קמתי בבוקר ואחרי מלחמה קשה ניצחתי את היצר הרע וקמתי כמו אריה. אמר הרב איך יכול להיות שקמת בבוקר, אני לא ראיתי אותך בתפילה. אמר התלמיד, אני קמתי בבוקר וניצחתי את היצר הרע אבל אחרי מאבק קשה הייתי עייף והלכתי לנוח" (הרב אריה קרן, יהדות פרשת השבוע, אתר "אמא אדמה" www.ima-adama.co.il).

פסח אפשר לראות את ארבעת הבנים המייצגים את כוחה של השאלה ואת התשובה שכל אחד מהם מקבל (שטיינזלץ, 1998א: כ"ה): אחד חכם, רוצה לשאול שאלות על התורה ורוצה ללמוד ממנה; אחד רשע, שואל שאלות מתוך עמדת לגלוג; אחד תם, אינו מבין הרבה ואינו יודע לנסח היטב את שאלותיו; ואחד שאינו יודע לשאול, וצריך לספר לו מבלי שישאל. דימוי זה של ארבעת הבנים חזר על עצמו ב-28 ראיונות. כל אחד ממרואיינים אלו בחר דימוי אחר מתוך הבנים, כמרכיב לזהותו, כפי שיורחב בהמשך. במושג "תשובה" יש הוראה הנגזרת מהשורש ש.ו.ב המציין שיבה לדרך הישר ולאמונה, ומכאן גם צירוף המילים השכיח "חזרה בתשובה", ומנגד "חזרה בשאלה" (לוז, 1986; נהוראי, תש"ס).²²

בפתח תפילת "כל נדרי" ביום הכיפורים נאמר: "על דעת המקום ועל דעת הקהל, בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה, אנו מתירין להתפלל עם העבריינים" (נוסח אשכנז) בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה, על דעת המקום הוא ועל דעת הקדוש הזה אנו מתירין להתפלל את (נוסח אחר עם) העבריינים" (נוסח ספרד). היתר זה מתיר להתפלל עם עבריינים מפני שביום כיפור זכאי כל אדם להיות חלק מקהל ישראל (דשן, 1998; הכהן, תשס"ח), גם אלו שעברו עבירות כלפי המקום או כלפי זולתם.

במקרא נזכרים בעיקר שלושה מיני עבירות (חטא, עוון ופשע) ומהם נגזרים שני כינויי עבריינים: פושע וחוטא. יש הסבורים שבעבר היתר זה כוון לאנוסי ספרד שהמירו את דתם: "אפילו עבר עברה כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו כל עוונותיו נמחלין" (רמב"ם, הלכות תשובה, ב הלכה א).

בראש השנה בני אדם נדונים לפני המקום, אבל דינם אינו נחרץ סופית. ראוי שיתעוררו, יעשו וידוי, תשובה וכפרה. יום הכיפורים מיוחד לכפרה ולתשובה, ו"גדולה תשובה, שבשביל יחיד שעשה תשובה, מוחלין לכל העולם כולו" (בבלי, יומא דף פו, א"ב). למעשה כל יהודי נדרש לחזור

22 אפשר גם להוסיף את ארבעת המינים: ערבה (חסרי תורה וחסרי מעשים טובים), לולב (בעלי תורה אך חסרי מעשים טובים), הדס (חסרי תורה אך בעלי מעשים טובים), ואתרוג (בעלי תורה ומעשים טובים). למילה "תשובה" ראשי תיבות רבים, למשל, תענית, שק, אפר, בכי, הכנעה; תפילה, שיעור, וידוי, ברכות, הודיה; רבי זושא מאניפולי (בספרות החסידית) אומר: "תמים תהיה עם ה' אלוקיך, שווייתי ה' לנגדי עיני, ואהבת לרעך כמוך, בכל דרכיך דעהו, הצנע לכת עם ה' אלוקיך".

בתשובה ושלוש פעמים ביום הוא מתפלל "השיבנו אבינו לתורתך... והחזירנו בתשובה שלמה לפניך." התשובה איננה מהלך חד פעמי וגם שומרי מצוות והלכה מבקשים שאלוהים יעורר את לבם כדי שיחזרו בתשובה.

כיום אנו משתמשים בביטויים אלו כמבטאים שני ניגודים: מחד גיסא, "חזרה בתשובה" מהווה תהליך פנימי ואישי של אדם המייצג "חזרה" למסורת הדתית, לאמונה שלמה המחייבת להיטהר מחטאיו ולהקפיד על טקסים דתיים (שטיינזלץ, 1998: 223); מאידך גיסא, השימוש במונח "חזרה" מבטא תהליך של חזרה למסורת התורה, למרות שאדם חילוני הוא בבחינת "תינוק שנשבה".²³ כלומר לעולם אינו יכול להפסיק להיות יהודי לכן גם אינו יכול לעזוב אותה. "תינוק שנשבה" הוא מונח הלכתי ואידיאולוגי (וסרמן, תשס"א). נאמר:

כלל גדול אמרו בשבת, כל השוכח עיקר שבת, ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אינו חייב אלא אחת; כיצד? תינוק שנשבה לבין הנכרים, וגר שנתגייר בין הנכרים, ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אינו חייב אלא חטאת אחת (מסכת שבת דף ס"ח).

הרמב"ם²⁴ הרחיב את המושג לגבי יהודים שלא קיבלו את ההלכה הפרושית רבנית (הכוונה כנראה לגבי הקראים):

במה דברים אמורים, באיש שכפר בתורה שבעל פה ממחשבתו ובדברים שנראו לו, והלך אחר דעתו הקלה ואחר שרירות לבו, וכפר בתורה שבעל פה תחילה, וכן כל הטועים אחריו. אבל בני אותן הטועים ובני בניהם, שהדיחו אותם אבותם ונולדו במינות, וגידלו אותן עליו, הרי הן כתינוק שנשבה לבין

23 להתייחסות המושג "תינוק שנשבה" בעולם החרדי כלפי חילונים, ראו: אלאור (1991).

24 הלכות התשובה של הרמב"ם בענייני הלכה, הגות ומחשבה חינוכית הם עצומים וקצרה היריעה מלהתייחס לכולן. ראו קדרי (2010) שדן בהרחבה בעיוני התשובה של הרמב"ם באופן שיטתי לפי פרקיו השונים: וידוי, כפרה ותשובה; הלכה למעשה (וידוי, עשרת ימי תשובה ויום הכיפורים); חשבוננו של אדם (שקילת עוונות וזכויות; דברים המעכבים תשובה; בחירה חופשית ותשובה (הרשות נתונה, רצון האל ובחירה); עקרון הבחירה וסתירתה (מניעת התשובה כעונש); מעלת התשובה (התשובה כמפעל חיים, תיקון המידות, מקום שבעלי תשובה עומדים, גאולה, מעלת התשובה, מעלתם המוסרית); חיי העולם הבא ועבודה מאהבה (משנה תורה, עולם הבא וזכרת, עבודה מאהבה ועבודה מיראה) ומגמותיה של תורת התשובה המימונית.

הגויים וגידלוהו הגויים על דתם, שהוא אנוס; ואף על פי ששמע אחר כך שהיה יהודי, וראה היהודיים ודתם, הרי הוא כאנוס, שהרי גידלוהו על טעותם. כך אלו האוחזים בדרכי אבותיהם שתעו. לפיכך ראוי להחזירן בתשובה ולמשוך אותם בדרכי שלום, עד שיחזרו לאיתן התורה (משנה תורה לרמב"ם, הלכות ממרים, פרק ג פסקה 3)

אברהם ישעיה קרליץ (החזון אי"ש) הוסיף וקבע כי לא רק בניהם של עוזבי הדת נחשבים תינוקות שנשבו אלא גם הם עצמם, כיוון שהמציאות החברתית היא כזו שאיננה מאפשרת לתאר להם במדויק את החיובים ההלכתיים המוטלים עליהם ("אין מי שיודע להוכיח") (חזון אי"ש, יו"ד סימן ב ס"ק כח).

במאה ה-19 פוסקים החלו להשתמש במושג זה כדי להתמודד עם מעמדם ההלכתי של חילונים (מבלי להתמודד עם אידיאולוגיות חילוניות חדשות ומבלי להתייחס אליהם כאפיקורסים²⁵ או כמומרים). הנחת היסוד היא שאדם חילוני לא בחר במערכת הערכים שהוא מחזיק בה, אלא הוא בבחינת אנוס ללא בחירה חופשית, אולם תמיד תהיה לו אפשרות לחזור לדרך התורה והמצוות = לחזור בתשובה. עשרת ימי תשובה, בין ראש השנה ליום הכיפורים אלו הם ימי "בין כסה לעשור" (וכן בשבת תשובה), הם ימים שבהם הקרבה לאל בולטת יותר ואלו ימי סגולה מיוחדים ל"חזרה בתשובה" (אבינר, תשנ"ט; תשס"ו).

מייזליש (1984: 9) מוסיף שבהיסטוריה היהודית נהוג גם להבחין בין "תינוק שנשבה בין הגויים" לבין אפיקורס.²⁶ הראשון מתייחס ליהודי שנפל בשבי וגדל ללא תורה, מסורת ומורשת ולפיכך אינו סוטה או חוטא. השני הוא אדם שנוהג בחילול, בביזיון, כופר בתורה כולה, בערכיה, בלומדים בה ובכל ערך מקודש אחר ודינו ככופר. על פי תפיסה זו, רוב הציבור הישראלי אינו חילוני בהכרח, אינו פושע ואינו אפיקורס; הוא גדל במסורת חילונית שאותה קיבל מאבותיו, לכן הוא בבחינת "תינוק שנשבה" ומצווה היא להחזירו למסורת, להלכה ו"בתשובה". אין החילוני "חוזר" בעצם לשום מקום, אלא לומד הוויה חדשה לחלוטין. כדברי חז"ל "בעל תשובה כקטן שנולד דמי", כלומר אדם שנולד מחדש.

25 להרחבה על מינים, אפיקורסים וכופרים במשנת הרמב"ם ראו ספרה של כשר (2011) בשם זה.

26 להרחבה על המונח אפיקורסיות, ראו: כהן (1990; 2009).

התשובה היא המצווה הגבוהה ביותר²⁷ והתלמוד אף קובע את קדושתה ו"במקום שבעלי תשובה עומדים, צדיקים גמורים אינם עומדים" (בבלי, ברכות לד ע"ב).

על כיצד מקרבין (קירוב רחוקים) נוכל ללמוד מהמעשייה הבאה, המסופרת על ידי הרב זמיר כהן, יו"ר ארגון "הידברות" (בעיתון משפחה, כ"א באב תשע"ב):

מעשה בשני צעירים, האחד מתחזק והשני רחוק לחלוטין, שהיו מהלכים בחוצות הרצליה כאשר ניגש אליהם יהודי בעל חזות חרדית והציע לשניהם להניח תפילין. הודו לו השניים אך סירבו באדיבות, כל אחד מסיבה אחרת. הראשון משום שהניח בבוקר, השני משום שגדל בעולם רחוק. המשיכו השניים בדרכם והנה פגשו בעמדה נוספת להנחת תפילין והחסיד העומד בה ניגש אף הוא והציע להם להניח תפילין. הגיב המתחזק ואמר: "תודה, אבל כבר הנחתי היום תפילין". וחברו, למרבה הפלא, הסכים מיד להיענות להצעה, והניח תפילין בשמחה ובטוב לבב. לאחר שנפרדו מהחרדי, הסתקרן המתחזק ושאל את חברו: "מדוע לראשון סירבת בתוקף ולשני הסכמת מיד?" השיב לו חברו תשובה שיש בה מוסר השכל לכל המבקש לקרב רחוקים: הרגשתי היטב בפניו של הראשון שלא אני מעניין אותו, אלא המצווה שביקש לזכות בה לעצמו על ידי כך שאניח תפילין. אינני משרת של אחרים! השני, ראיתי בעיניו את האהבה כלפיי, והבנתי כי הוא רוצה אך בטובתי. לא יכולתי לסרב. איך אפשר לסרב למי שאוהב אותך באמת?

ללמדנו שקירוב רחוקים חייב להיעשות באהבת אמת. כל טענה שכלית, ותהא זו הנכונה ביותר, עלולה להתנגש במחסום הרגשי ולהיעצר שם. אך כאשר קיימת אהבת אמת ורצון כן בטובתו של האח שלפנינו, הרי הוא חש בכך היטב ולבו נפתח לקבל דברי אמת (שם: 52).

המושג "חזרה בתשובה" (וגם בעל תשובה, Penitent) הוא מושג עתיק יומין²⁸ ומופיע בתלמוד הבבלי במסכת סנהדרין, בעוד שמטבע הלשון

27 ראו: הלכות תשובה של הרמב"ם, ה, א"ב.

28 בבלי, סנהדרין קה ע"א: "אמור להן לבוא לישראל: חזרו בתשובה." ראו: גלאנץ והריסון (1980) שמציגים סוגים שונים של תמורות זהות ומתמקדים בניתוחם במקרה של בעלי תשובה. ראו גם: בן-רפאל (2000; 2001) ודיונו במושג זהות קולקטיבית ו"זהויות יהודיות"; נאמן (2002: 9-13) ודיונה בבעיית הטרמינולוגיה (בעקבות מאוס, Mauss, 1969) של אשכולות זהות ושפה מורכבת למילים "תשובה" ו"שאלה".

"חזרה בשאלה" הוא מושג חדש שהוטבע כמושג הפוך ל"חזרה בתשובה". נהגו לקרוא לחורג מהמסגרת "מתפקד" או אפיקורס (משנה, אבות ב, י"ד). כשלעצמו המושג "חזרה/חוזרים בשאלה" הוא חסר מובן. הביטוי "חזרה בשאלה" (או יציאה לשאלה כפי שמציעה אגודת "ה.ל.ל.", במטרה להדגיש את המצב ה"טבעי" של חוויה ותודעת השאלה) (ברזילאי, 2001: 7-8), אינו רק תשובה לשאלות שאדם שואל ואינו מקבל תשובה עליהן, למשל, מי ברא את העולם? מדוע אני חי?, אלא היא נאמרת על אותם יחידים שהחליטו לשנות את חייהם ולעזוב את העולם האורתודוקסי. ברזילאי רואה בתופעה זו כמיהה לאוטונומיה של ה"יוצאים", בניגוד לדיכוטומיה מול כפירת האל, והיא מזהה שלושה טיפוסים "חוזרים בשאלה": כמיהה לעצמאות בגיל ההתבגרות; יחיד שחש עצמו מחופש לחרדי ובגיל 30 לערך חושף את החילוני הפנימי שלו; ומיעוט בלבד של כופרים באמונה הדתית (ברזילאי, 2004: 233-274). נטישת הדת אולי מובנת יותר למול חזרה אל הדת ואמונה באל בצירופי המילים "חזרה ל..." נשארו בשיח הציבורי עד היום.

יש האומרים שגם מי שנוטש את הדת ("החוזר בשאלה") הוא בחזקת שבוי בעולם החילוני ובע"ה ישוב לעולם התורה והמצוות. אם כן, "תינוק שנשבה" וה"חוזרים" בשני הנתיבים מהלכים בין העולמות (חילוני, דתי, חרדי) ובעתיד "ישובו" לדרך האמת, כל אחד לפי ההלכה ולפי האידיאולוגיה שלו.

מעניין שלעתים אף משתמשים באותו כינוי עצמו לשתי התופעות, למשל, חרד"ל: חרדי, דתי, ולאומי (שחיזק את אמונתו, התחרד ומצא שילוב בין הלכה לציונות), ומנגד, חרדי לשעבר (יחיד שעזב את העולם האורתודוקסי), וגם "אנוס" (ברזילאי, 2004) ששינה דתו – מבחין נראה כחרדי אבל בביתו אינו מקיים מצוות או חלו"ד (חרדי לא דתי).²⁹

בלוח הבא (לוח 1) נוכל לבחון מספר הבדלים תיאורטיים בסיסיים הקשורים למאפייני קהילה, זמן ומרחב המצופים בהתנהגות של "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה":

לוח 1: מאפייני קהילה, זמן, מרחב ומצבי לימינליות בשינוי זהות דתית		
מאפייני קהילה	"חזרה בתשובה"	"חזרה בשאלה"
מאפייני קהילה	חרדית, טוטלית וסגורה (גמיינשאפט)	חילונית פתוחה (גזלשאפט)
	רשת חברתית צפופה	רשת חברתית דלילה
ריטואלים וטקסים	קהילתיות (אידיאולוגי) גבוהה יחסית	קהילתיות (נורמטיבי) נמוכה יחסית
	דגש על ציבור ועל קולקטיב	דגש על יחיד ועל אינדיבידואל
זמן ומרחב	אין לגיטימציה לריבוי זהויות	לגיטימציה לריבוי זהויות
	ריטואלים קשורים לעולם דתי פומבי, דגש על ריטואל ועל טקס דתי ממוסד	ריטואלים קשורים לעולם חילוני פרטי. דגש על ריטואל ועל טקס חילוני, טקסי אשרור וטקסי הגדרה אישיים
זמן ומרחב	"קודש" ושליטה טוטלית בזמן ובמרחב ללא אפשרות בחירה	"חולין" ואפשרות בחירה בזמן ובמרחב
	דרישה לאינטגרציה מלאה בזמן, במרחב, בהתנהגות, בשפה, בלבוש ובקודים תרבותיים להתנהגות רצויה	חלק מזהות פלורליסטית מורכבת: אפשרויות בחירה בין אינטגרציה לסרגציה של זמן ומרחב העבר
זמן ומרחב	דרישה לסרגציה מלאה של זמן העבר, המרחב, תמונות, ספרים, לבוש וסיפורי עבר שאינם צנועים	אפשרות בחירה לשמור/למסור תמונות, ספרים, לבוש וסיפורי עבר

מציבי לימינליות	הסתגלות למצבי שוליות לימינליים הקשורים ברובם לזמן "מקודש"	הסתגלות למצבי שוליות לימינוידיים הקשורים ברובם לזמן ה"פנאי" ה"לא מקודש"
	מיסוד השוליות כמצב קבע	מיסוד השוליות כמצב קבע
	פנאי (עבודה ומשחק; עבודה ופנאי) כחלק מזמן וממרחב של "קודש" ועבודת האל	פנאי (עבודה ומשחק; עבודה ופנאי) כערך עליון ללא הסוואה של קדושה

ברזילאי (2004: 9) מגדירה את תופעת "החזרה" במהותה כחוויה של פירוק: פירוק של הוויה מוכרת, של מסגרת חיים ומעבר בין קהילות: בתהליך "חזרה בתשובה" קיים מעבר מקהילה חילונית פתוחה, שבה הרשת החברתית דלילה – על פי הגדרת בוט (Bott, 1971) ודגלס בעקבותיה (Douglas, 1973), הדגש הוא ביחיד ובאינדיבידואל ויש לגיטימציה לריבוי זהויות (זמן ומרחב הם חלק מהזהות הפלורליסטית המורכבת) – לקהילה טוטלית סגורה, (העולם החרדי), שבה הרשת החברתית צפופה; הדגש הוא על הציבור ועל הקולקטיב ואין לגיטימציה לריבוי זהויות. על היחיד המבקש להיכנס לחברה סגורה זו לבצע אינטגרציה (Integration) מלאה בזהותו, הן של ההווה והן של העתיד, והן סגרציה (Segregation) מלאה מן העבר (למשל, חיסול אלבומי תמונות, ספרים, בגדים וסיפורי עבר שאינם צנועים). "חוזרים בתשובה" נקלטים לתוך מסגרת, שטנים (Tonnie, 1957) מכנה אותה גמיינשאפט (Gemeinschaft) שהיא מעין קהילה (Community)³⁰ בעלת אינטגרציה מלאה של הלבוש, השפה

30 המושגים "חברה" (Society) וקהילה (Community) הם שני מושגים מורכבים שנחקרו רבות. קלאסיקנים שונים הציעו מודלים דיכוטומיים, בעיקר כשמבחינים בין "חברה פשוטה" לבין "חברה מורכבת", ראו: קולי (Cooley, 1909 [1962]) ואבחנתו בין קבוצה ראשונית לקבוצה משנית בחברה; דירקהיים (Durkheim, 1922 [1965]) ואבחנתו בין סולידריות מכנית לבין סולידריות אורגנית בחברה; שמלנבאך (Schmalenbach, 1922 [1977]) ודיונו על מסגרות קומיוניות כקטגוריה סוציולוגית; זימל (2012), זימל, פארק ווירט (2004 [1938]) והתנהגות היחיד בחברה האורבנית המתפתחת; טנים (Tonnie, 1957) ומסגרות חברתיות המאופיינות במודלים של גמיינשאפט וגולשאפט; סאמנר (Sumner,

(החרדית, הדתית, החילונית, סלנג), הזהות והקודים התרבותיים להתנהגות רצויה. בתהליך זה רבים שומרים על קשרים עם הרשת החברתית מעברם (כמשפחה וחברים), עובדה שעשויה להקל על קליטתם במסגרת החדשה (מוקד, 2005).

מנגד, בתהליך ה"חזרה בשאלה" מתקיים מעבר הפוך: היחידים עוברים מקהילה חרדית סגורה וטוטלית (גופמן, 2006 [1961]) לתוך קהילה חילונית פתוחה.³¹ גם במצב זה על היחיד ללמוד מחדש את זהותו, אולם בשונה מ"חוזרים בתשובה" שמסגלים לעצמם זהות "חרדית" אחת, "חוזרים בשאלה" נקלטים למסגרת שטנים מכנה גזלשאפט (Gesellschaft) שהיא חברה (Society) פתוחה, שהרצון האינדיבידואלי פועל בה במונחים של "היגיון השוק", כדברי טנים, כלומר, היחסים החברתיים הם חוזיים וכל אחד פועל כרצונו (רבי, 2009). בתהליך זה היחיד אינו שומר לרוב על קשרים עם הרשת החברתית מעברו (משפחה וחברים) שמתנכרת לו ומנתקת קשרים אלו, עובדה שמקשה מאוד מבחינה נפשית וחברתית. בתהליך ה"חזרה בתשובה", בתקופת המעבר, התמיכה המוסדית והאישית ב"חוזרים בתשובה" מתקיימת באמצעות קבוצות תמיכה (Support Groups) ממוסדות (משאבים, תרומות, תקציבי מדינה, ארגוני תמיכה רבים, כנסים באווירה פתוחה). אבל אצל ה"חוזרים בשאלה"

(1959) ואבחנתו בין קבוצת פנים לבין קבוצת חוץ; עציוני (Etzioni, 1961) שמציע לבחון ארגונים פשוטים ומורכבים בחברה; בוט (Bott, 1971) ודיונה על רשתות חברתיות בקהילה; לקמן (Luckman, 1967) והקשר שבין דת למבנים חברתיים; טרנר (1969[2004]) שמרחיב את הדיון על תהליכי קומיוניטס בחברה המסורתית והמודרנית. חוקרים מודרניים יותר, בחנו היבטים שונים הקשורים ליחסים חברתיים ולמבני קהילה גמישים יותר, מעבר לאבחנות "מסורת" מול "מודרניות". להרחבה, ראו: שילס (Shils, 1981); רובין (1987א); אחימאיר ועידן (תשמ"ה); פורמן (1994: 197-194); ורנסקי ושחורי (1999); Habermas 1987; Douglas; Delanty (2003); Brown (2002); Heelas, Lash and Morris (1996) (2004). לאחרונה דנים חוקרים שונים בשני מודלים חדשים: שרעבי (2005 ג: 225; Sharaby 2004) מציעה מודל קהילת מעבר סינקרטית המשלבת אורח חיים מסורתי ומודרני במושב בארץ, כ"אזורי גבול" המשלבים מסורת ומודרניות יחדיו (13: 1994; Bhabha). בדומה, ראו לוויט (Levitt, 2001) והשילוב בין מסורת למודרניות בקהילה של מהגרים מהרפובליקה הדומניקנית, בבוסטון; בדומה, עציוני (Etzioni, 1996) מציע לבחון את ארצות הברית כמרחב של קהילה הכולל קהילות (Community of Communities) שונות ואף מנוגדות. ראו: אמדור (2005) שדנה בשינויים במשפחה מסורתית מול מודרנית ושהם (2010) ודיונה על סטייה ופיקוח בקיבוץ כקהילה סגורה.

קבוצות התמיכה בתקופת המעבר אינן ממוסדות, וולונטריות ומועטות יחסית (בעיקר ארגון "ה.ל.ל.", "דרור", מרכז ליוצאים בשאלה ותרומות פרטיות). לעתים היוצא אף שומר על חשאי וסודיות כדי לא לפגוע במשפחתו שנשארה בעולם החרדי.

מאפיין נוסף הקשור לתהליכים אלו הוא לימוד שפה. "חוזרים בתשובה" צריכים ללמוד את שפת הקודש, הקיצורים והכינויים (ביידיש) המקובלים בחברה החרדית, כצופן צבאי (למשל, בשעטו"מ או בשטו"ם, בשעה טובה ומוצלחת). גם "חוזרים בשאלה" לומדים שפה אבל זו קשורה לעולם החילוני. עציוני-הלוי (2000: 117-120) מבחינה בין "עברית דתית" לעומת "עברית חילונית", למשל, בשבתות ובחגים – דתי יאמר "שבת שלום", וחילוני יאמר "סוף שבוע נעים"; דתי יאמר "ליל שבת" וחילוני יאמר "שישי בערב"; דתי יאמר בפסח "פסח כשר" וחילוני יאמר "חג שמח". בטקסי חיים – דתי יאמר "נכנס לחופה" וחילוני יאמר "התחתן"; דתי יאמר "שנה טובה", דתי יוסיף "תכלה שנה וקללותיה, תחל שנה וברכותיה". בשמות לערים – דתי יאמר "ירושלים עיה"ק (עיר הקודש) תובב"א" (תבנה ותכונן במהרה בימנו אמן), וחילוני יאמר "ירושלים" ללא כל תוספת. כאמור, "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" צריכים ללמוד שפה תרבותית³² זו בתהליך הרה סוציאליזציה שאותו הם עוברים בחברה ובקהילה שאליה הם נקלטים.

אבחנה חשובה נוספת קשורה למושג לימינליות (Liminality) שעליו אדבר בהרחבה בהמשך. לימינליות הוא מצב זהותי של "לא פה ולא שם", "גם פה וגם שם" (Turner, 1969). יחידים בזהות לימינלית מהלכים בין העולמות, כפי שאפשר לראות במצבי שינוי זהות דתית. "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" מדגישים את מצבי הביניים הלימינליים שהם מצויים בהם לאורך זמן רב, ויש אף שאומרים לכל אורך חייהם. למשל, "חרדי בלבוש חילוני", אדם החי בבלבול, "מה לעשות, אני לא עוד חרדי אבל לא מרגיש עצמי ישראלי חילוני, אני לא חילוני יותר אבל החברה החרדית

32 ראו אורבך (2002) שחיבר לקסיקון דתי-חילוני ובו ערכים רבים משתי התרבויות – הדתית והחילונית. ראו גם תימור (1996; 2006) ועינת (2005) והשימוש בשפה בתהליך החזרה בתשובה של עבריינים. השוו לשימוש בתארים ייחודיים לנשים ולגברים במודעות החרדים (מוצ'ניק וקנטור (תש"ס). השוו למוצ'ניק (2003) שדנה במרכיבי שיח ושפה אצל מחזירים בתשובה (בדגש על אמנון יצחק); שכטר-פייל (1998); אלפסי ופנסטר (2005) ועזריהו (2005: 249-271) שמשווים שימוש בביטויים ובשפה מדוברת בין תל אביב החילונית, לירושלים הדתית.

לא תמיד מקבלת אותי, אני מרגיש זר אבל רוצה להשתייך"³³ ובאשר להסתגלות למצבי שוליות לימינליים – כוונת ה"חוזרים" להשתייך לחברה החדשה (החרדית או החילונית), אולם במציאות הקשה, בשני הנתיבים, היחידים מוצאים עצמם בזהות של "חוזרים" לאורך תקופה ארוכה מאוד ובמצב של מיסוד השוליות כמצב של קבע. לפיכך עולה השאלה מדוע? לגבי ה"חוזרים בתשובה", בגלל חסמים שונים שניצבים בדרכם בעולם החרדי; לגבי ה"חוזרים בשאלה", בגלל הניתוק החד מהמשפחה ומפני שהחברה החילונית אינה עושה דבר כדי לקלוט אותם. בהמשך ארחיב על כך.

אבחנה אחרונה קשורה לשימוש בריטואלים. "חוזרים בתשובה" לומדים ריטואלים וטקסים דתיים פומביים, והדגש הוא בטקס הדתי הקדוש כמו חגים, מועדים, שבתות, בר מצווה וחתונות. היחיד לומד לשמור על המצוות הדתיות ולעיתים בולטת דבקות רבה בצורה, זאת כפיצוי על אי הבנת התוכן, למשל, בסוכות מברך פעמיים על הלולב כדי להפגין דבקות; צועק חזק מאוד בשמו של המן הצורר בפורים; קם לתפילה לפני כולם; טובל במקווה מעבר לנדרש כדי להעיד על דבקותו. הריטואלים והפנאי, כפי שראינו, הם חלק מעבודת הקודש שהיחיד צריך ללמוד. גם "חוזרים בשאלה" לומדים ריטואלים, אולם הם קשורים לעולם החילוני הפרטי והדגש הוא על הריטואל ועל הטקס החילוני. הריטואלים הם חלק מעולם הפנאי (כמו מופע רוק, צפייה במשחק כדורגל, צפייה בהצגה), שהיחיד צריך ללמוד ללא הסוואה של הקדושה. כאמור, הריטואלים אצל "חוזרים בשאלה" כבר אינם מוסדיים ובמקומם באים טקסי אָשרור וטקסי הגדרה אישיים.³⁴

אנו רואים אם כן, כי אצל "חוזרים בתשובה" יש הקפדה מרובה על צורת הטקס, משום שלא תמיד התוכן נהיר להם; ואילו ל"חוזרים בשאלה" אין "ערכת כלים" (Tool Box),³⁵ שמתוכה הם יכולים לבנות את זהותם החדשה, לכן הם משתמשים בטקסי הגדרה אישיים, בהתאם למקום ולזמן.

33 מצב זה של "בין לבין" "גם פה וגם שם" ושילוב בין רכיבי מסורת דתית ומסורת חילונית בולטים גם בקרב קהילות שונות של דת"שים. ראו מוסף מיוחד לחיים בין העולמות שהוציא העיתון מקור ראשון בשם "במשפחות הכי טובות", מיום 4 בנובמבר 2011.

34 ראו: שגיא (2011) שמרחיב את התפילה ממרחב הקודש ומתאר תפילות שונות מהלוח הדתי, כזו שבעיקרה אינה פנייה לאל. שיח חדש זה הקשור לתפילה שאינה דתית מכונה על ידי שגיא כ"פצועי תפילה".

35 ראו דיונה של סוידלר (2003: 53) על "ערכת כלים" ושימושה בחברה.

ב. אורתודוקסיה ואולטרה אורתודוקסיה

קפלן (2004: 225-226) מציין שרוב החוקרים הכותבים על החברה החרדית בשפה העברית, חילונים וחרדים, נוהגים לכנות את כל החברה החרדית ואת ה"חרדים" בתוכה כאורתודוקסים (מיוונית Orthos במשמעות של ישר; Doxa במשמעות של דעה או אמונה, כלומר אורתודוקסי הוא אדם אדוק, המקפיד על האמונה הישרה והנאמן באמונתו ואינו סוטה מתורתו) ללא הבדל בין הפלגים השונים בתוכה. המושג חרדי אורתודוקסי³⁶ מציין מגזר בחברה היהודית (לפי ישעיה סו, 5: "שמעו דבר ה' החרדים אל דברו")³⁷ שהולך בתלם.³⁸ האורתודוקסיה החלה להתגבש בחברה היהודית במחצית המאה ה-18 בתגובה להתפוררותה של החברה המסורתית ולעלייתן של

36 ראו: פרידמן (תשמ"ג; 1991; 2001; Fridman, 1987), שלהב ופרידמן (1989) עומדים על כמה מאפיינים מרכזיים בחברה החרדית המודרנית: מחויבות ללימוד תורה ויצירת חברת הלומדים (בדומה, ברויאר, תשנ"ט); מחויבות גמורה למסורת של יהדות מזרח אירופה, מחויבות להלכה בפרשנותה המחמירה והקפדנית; עמדה אנטי ציונית ויצירת "הגטו החרדי". פרידמן (2001 ב) מוסיף מאפיין נוסף שקשור לדינמיקה הבין דורית בחברה החרדית. השוו לדיון על אורחות החיים ודפוסי ההתנהגות המשתנים בתוך החברה החרדית כיום אצל שיפר (1998); קפלן (2004: 244-277); קימרלינג (2004: 237-243); ואצל יונה וגודמן (2004: 9-45, 346-390). השוו לשביד (1988א) שדן בחרדיות כתוצר של התרבות הבתר מודרנית ולכהן (תשנ"ז: 85-103), שדנה בפסיקה הלכתית וחברתית בעולם היהודי אורתודוקסי. ראו גם את הסקירה של גורוביץ וכנן-קסטרו (2004) על מאפיינים שונים עכשוויים בעולם החרדי וזרמבסקי (Zarembski, 2005) וניתוחה על המתח בין דתיות לחילוניות בישראל. השוו לליאון (2009ב) שמציע דגם של "חרדיות קשיחה" (חרדי אשכנזי) למול "חרדיות רכה" (חרדיות מזרחית/ספרדית) וכהן (2008) שדן בהשפעות המשבר הכלכלי "לאחר חברת הלומדים".

37 על מיהו חרדי ניתן ללמוד מהברכה הבאה לאחר לידה: "כוס של ברכה לידידנו היקר... לרגל השמחה השרויה במעונם עם הולדת הבן/הבת נ"י [נרו יאיר] יזכו לגדלו לתורה לחופה ולמעשים טובים מתוך תענוג ונחת דקדושה. תורה, חופה ומעשים טובים כהוויה מרכזית של חרדי.

38 בשנת 1993 נדרש בג"צ לסוגיה מיהו חרדי. ההגדרה שאהרן ברק (לשעבר נשיא בית המשפט העליון) בחר היא: "שחרדי בלשון בני אדם מצביע על זרם דתי יהודי מיוחד, אשר משותף למשתייכים אליו בהקפדה דתית במיוחד בכל הנוגע לחינוך, לאופי חיי הקהילה ולאורחות החיים." ההגדרה היא אפוא אורח חיים ודפוסי התנהגות. ראו: בג"צ 4346/92 כמצוטט אצל קפלן (2004: 226-228). השוו לתפיסת קונפליקט בין חרדים ללא חרדים אצל שטרן ושורץ (1989).

תנועות ההשכלה והרפורמה, התפתחות המודרניות והתרחבות תופעת החילון בעולם המערבי (פיינר, 2010).³⁹

החשש המרכזי הוא שתקופת ההשכלה וגילויי החילון⁴⁰ המתגברים יהרסו את המסורת הדתית⁴¹ ויערערו את הסמכות הבלעדית שיש לתורה על חיי היהודי, ואולי אף יביאו להמרת דתו (הלברטל, 2005; קלוזנר, 1998). בתגובה על תהליכי החילון וירידת הדורות,⁴² ההשכלה והמודרניות

39 חוקרים רבים דנים בהתגבשות האורתודוקסיה המודרנית כתוצר של התפתחות תופעת החילון. להרחבה, ראו: כ"ץ (1960; תשנ"ב; 1986); בר-לב (1984); באומל (תש"ן); שביד (2003 [1977]; 1992); סמט (1987; 2005); ליבמן (1980; 1982; 2001; 2003); קפלן (1980; 2009); זיוון (1990; 2005: 85); שמעוני (1993); פונקשטיין (1996); דן (1997; 2004); רביצקי (1997; 1999); זהר (2001); שגיא (2003); סרנה (2005); פרידמן (2004); Goldberg (1987); Caplan (1987); Lieberman (1999); Efron (2003); Shapiro (2004).

40 על תופעת החילון והשפעתה על העולם הדתי והחרדי בארץ ובעולם, נכתב רבות, ראו למשל, חילון ויצירת היהודי החילוני החדש (רש, 1986; בוזגלו, 2005); חילון וחילוניות במשנתו של הרב סולובייצ'יק (אמנון, תשנ"ד); השפעת החילון על הנוער הדתי ועל החינוך (בר-לב, תשנ"ד; וייס, תשנ"ד); דת מודרנית והיבטי חילון אצל בלה, הברמאס וגידנס (ריינר, תשנ"ז); חילון והשפעותיה על התנועה הציונית (שוורץ, תש"ס; דון-יחיא, תש"ס; שלמון, 2002); מודרניות ראשונה, שנייה, חילון וסדר חברתי (Beck, Bauman, 1999); דת חילונית בישראל (שלח, 1975; דון יחיא וליבמן, 1983; אלמוג, 1996; Liebman & Don-ehiya, 1983); יהודי וחילון (כספי, 1998; צוקר, 1999; מלכין, 2000; יצחקי, 2000); חילון כמושג תיאורטי ושינויי גלובליזציה (Vol., 60 Sociology of Religion, 1999, Special); תהליכי חילון בעת החדשה הד (2003); חשיבה דתית וגילויי חילון (בן-מאיר וקדם, 1978; לזר ואחרים, 2004; בר-לב, 1991; Tschannen, 2004); דתיות וחילון (הלינגר, 2004); "העידן החדש" במערב ותנועות דתיות ורוחניות (וקסלר, 2005) ותזת החילון והוויכוח עליה (שרעבי, 2005; גד-אל נשיא, 2005; Ben-Hirschkine & Scott, 2006); פוסמי (Possamai, 2007) מכנה "חילון" ו"דת" כתופעות "זומביות" במובן שכה קשה לתפוס את מורכבותן אבל כולנו מדברים עליהן.

41 על חשש להרס מסורת, ראו: הונקו (תשמ"ב); דגן (2005); שגיא (2006: 87); גרשון (2006: 71).

42 "אם ראשונים בני מלאכים, אנחנו בני אנשים. ואם ראשונים בני אנשים, אנו כחמורים, ולא כחמורו של רבי חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר, אלא כשאר חמורים" (מסכת שבת, קיב, עב). התלמוד עומד על היחס והזיקה בין אנשי תקופתם ("דורות אלו") לאנשים מתקופות קדומות יותר. הכוונה להשקפה הרואה בדמויות העבר אנשים המדורגים בצורה גבוהה יותר (במישורים שונים).

המערבית המתפשטת, הבינה הקהילה החרדית שכדי שתוכל לשרוד עליה להסתגר פנימה.⁴³ כיום ניתן לראות זאת בשלושה ממדים: ראשית, גיאוגרפי, הסתגרות בתוך "גטאות" (שלהב ופרידמן, 1994: 40) סגורים (כבני ברק, שכונות בירושלים, אשדוד ונתניה). שנית, תרבותי, לבוש, התנהגות ושפה מיוחדים; ולבסוף, הלכתי, באופן של "דתיות מקפידה" (גדרי קדושה) הקפדה יתרה על כל חומרה קטנה כגדולה, או כדברי פרידמן (2003: 196) "דתיות של כתיב" (נוקשה וללא אפשרות ל"יצירתיות"), לעומת "דתיות של מסורת" שמאפשרת "יצירתיות", ומקורה מהבית. ככל שהיחיד מחמיר יותר כך עולה הסטטוס האישי שלו.⁴⁴

באופן פרדוקסלי תהליך זה של הסתגרות אינו טוטלי וכיום ניתן לראות טיפוס חדש של "חרדי ישראלי"⁴⁵ המשתלב באופן יחסי בתחומים רבים,⁴⁶ אולם מקצין את דעותיו ואת התנהגותו הקשורה להלכה. ההסתגרות הגיאוגרפית וההלכתית, מובילה לביקורת בשיח הפנימי בתוך החברה החרדית ובמיוחד כלפי אלו שדורשים "חברת לומדים" באופן טוטלי, ללא אפשרות יציאה ממעגל העוני (אלירז וגוטליב, 2006) והקפדה על כל

43 על הסתגרות חרדית, ראו: פרידמן (1987; 1990); פייקאז' (1990: 97); דן (1997); שניל (1988); Heilman & Friedman (1991).

44 על החמרה דתית, ראו: פרידמן (תשמ"ג: 397; 1990: 94); רון (1984); שלהב (1996); שניל (2003); Soloveitchik (1994). בדומה, "מעמד שבירת אייפונים" שבו רבנים שוברים סמארטפונים בפרהסיה וזאת כדי להזהיר את הציבור מסכנותיהם. יוצא דופן הרב אמנון יצחק (מחזיר בתשובה פופולרי, שקיבל אישור מהרב אהרון לייב שטיינמן לשימוש באיפון לצורך החזרה בתשובה.

45 הרחבה על "חרדי ישראלי", ראו: קרן וברזילי (1998); שלג (2000: 136); דשן (2006: 191).

46 ניתן לראות ביטויים רבים ליציאה מן המרחב החרדי המוגן ולשילוב היחסי. ראו למשל, אצל קבוצת החרד'לניקים (חרדי דתי לאומי); שילוב במפלגות פוליטיות (חקק, 2006); שימוש גובר והולך ברשת האינטרנט והוויכוח עליו (מאיר, 2001; צרפתי ובלייס, 2002; דרור, 2003; הכהן, 2004); השתלבות בתחומי פנאי וביגוד מודרני יותר (שלג, 1998; אלאור ונריה, 2003); שילוב של עבודה, הכשרה מקצועית ולימוד בישיבה (גונן, 2000; לופו, 2004 א; חקק, 2004; 2005; כהן, 2005); תקשורת, תיאטרון וסרטים (קפלן, 2001; אוריין, 1997, 2001; Urian, 1999). נתונים עדכניים על מספר מאפיינים בחברה החרדית, כבנייה למגורים, תקשורת, שיווק וכוח קנייה, מפעלי כשרות, מפלגות פוליטיות ומקצועות ראו: פרסום גל-בסד: www.gal-bsd.co.il/guide; פרסום שרייבר: www.shreiber.co.il; נתונים כמותיים ותיאור פנימי של החברה החרדית ראו גם: לוי (1998); צדוק (1989); דהן (1999); גרינפילד (2001); גרילק (2002); כהנר (2009).

הלכה קטנה כגדולה תוך כדי התעלמות ומאבק בהתפתחות הטכנולוגית מודרנית.⁴⁷

דפוסי ביניים של חרדיות מקבלים היבטים שונים של המודרנה. קבוצות כאלה קיבלו כינויים שונים, למשל, אד"ם (אורתודוקסי דתי מודרני), ד"ל (דתי ליברלי), אורתופרקסיה (שמירת מצוות ללא תודעה עמוקה של אמונות ודעות, למשל (חרדי אקדמאי), ת"ל (תורני לאומי), חרדי לייט; "הרב נוח" (מקפיד על רוב ההלכות, מה שנוח) "מקפיד" (במובן של אולטרה אורתודוקסיה); חשמ"ש (חרדי שעושה מה שהוא רוצה); דתיות וחרדיות מחודשת, כחרד"ל (חרדי דתי לאומי); חבקו"ק (חב"ד, ברסלב קוק/קרליבך, כינוי לארבעה פלגים חברתיים). בספרות המחקר משתמשים במושגים "היהודי החדש הפוסט מסורתי", למשל, בארצות הברית. אנו רואים אפוא כינויים והגדרות רבות לזהות שאותה אנו מכנים כ"חרדי".⁴⁸

חוקרים בעלי נטייה היסטורית שכותבים בשפה האנגלית מעדיפים את המונח "חרדי אורתודוקסי" (Haredi Orthodox), ואילו אנשי מדעי החברה מעדיפים את המונח אולטרה אורתודוקסי (מיוונית ultra במשמעות של יותר או קיצוני, כלומר אדם הקיצוני בשמירת תורתו, מקפיד יותר). השימוש במונח אולטרה אורתודוקסי אינו דורש הסבר לקורא הממוצע בשפה האנגלית, ואילו המונח "חרדי" דורש הסבר, כפי שראינו קודם. לכן בשיח הציבורי והאקדמי בעברית משתמשים בדרך כלל במושג "חרדי".⁴⁹ קפלן (2004: 224-226) מציע שלושה הסברים לשימוש זה: ראשית, כך מכנים עצמם החרדים. שנית, זהו מונח המקפל בתוכו רכיבים מרכזיים,

47 ראו דיונו של רוטנברג (1990; 1997; 2010) על קיום בסוד הצמצום כמודל התנהגותי (פסיכולוגיה של הצמצום) לפי החסידות הקבלית ועל השפעתה על "כלכלת העוני" בחברה החרדית בישראל ותפקידו של הנס בחברה החרדית. להרחבה על מאבק בטכנולוגיה, ראו: הורוביץ (1999; 2000); קפלן (2000); מור (2003); גלילי (2005); מייזליש (2005); לוינסון (2005 א).

48 ראו באומל (תש"ן: 75-76) המציעה לבחון חמישה פלגים חרדיים (קבוצות שמאל, מרכז, מרכז ימניות, ימניות וימניות קיצוניות) ובתוכם 30 הגדרות אורתודוקסיות שונות. על כינויים והגדרות, ראו: ברויאר (1987: 89); לוביץ (2000); שלג (2000); הורוביץ (1996); להב (2005); אחיטוב (2005); גודמן ופישר (2004); זיסר וליבמן, (2004); וכן מחקרם של זיכרמן וכהנר (2012) על חרדיות מודרנית ומעמד ביניים חרדי חדש בישראל.

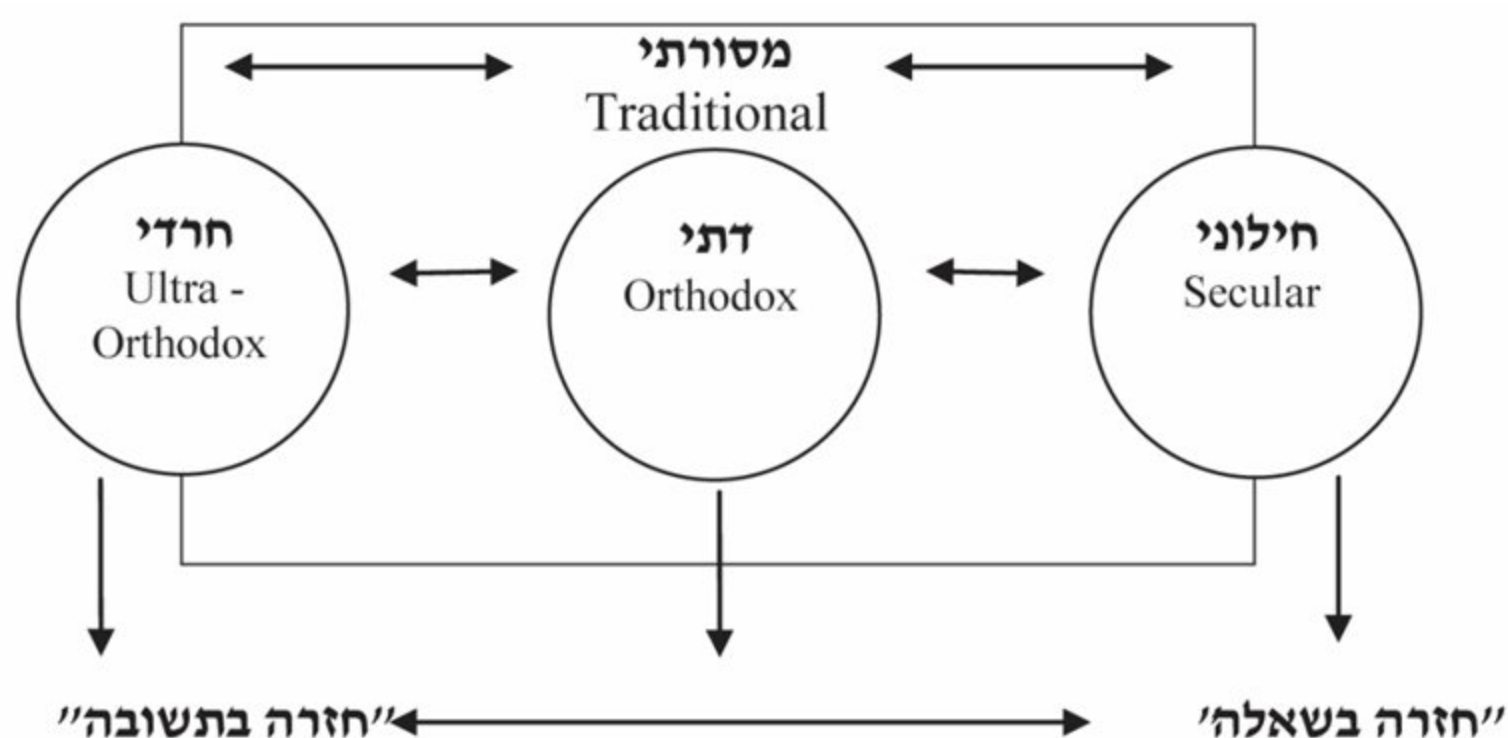
49 שימוש מורכב במילים "חרדי", ראו: פרדימן (1991); שלהב ופרידמן (1989); שטוקהמר (1998); Caplan (2001: 369).

המאפיינים את הדתיות החרדית בהשוואה לדתיות שאינה חרדית. שלישית, במונח אולטרה אורתודוקסי שיפוט ערכי, כלומר, קיימים אולטרה אדוקים מבחינה דתית, ויש אחרים שאמונתם פחות אדוקה. לכן קל יותר להשתמש במושג חרדי ללא שיפוט ערכי. כך קל גם להכליל את כל הפלגים החרדיים השונים בכפיפה אחת. גם במקרה של "חוזרים" לעולם הדתי ומנגד "חוזרים" לעולם החילוני קל יותר להכפיף את ה"חוזרים" למושג אחד.

עד כה ראינו כי "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" הם שני תהליכים מורכבים בשמות התופעות, בתהליכים עצמם ובמבנה הרב קהילתי של העולם החרדי במיוחד. בלוח הבא (לוח 2) נוכל לראות רצף זהויות ומיקומים בפוליטיקה של הזהויות בחברה הישראלית במובן של "דתנוף" (Religiouscape). יחידת ניתוח זו, שאותה הציע האנתרופולוג אפדוראי (Appadurai, 1996), משקפת נוף הטרוגני של זהויות וקבוצות, הנובע ממרחבים פוליטיים מורכבים במבנה חברתי מסוים. מרחב זה כולל בתוכו זהויות אתניות שוליות שאותן הוא מכנה "אתנוף" (Ethnoscape).⁵⁰ השוליות של אותן קבוצות (כ"חוזרים בתשובה" ממוצא מזרחי-ספרדי, מתחזקים חדשים, רוחניקים ועוד) היא מקור לאינטראקציה ביניהן ולא פעם הן מערערות את ההגמוניה של התרבות הדומיננטית. רצף הזהויות הבא מראה כי תמונת ה"דתנוף" בחברה הישראלית מדגימה את היחסים והמיקומים השונים עליהם נעים רבים מן ה"חוזרים בתשובה" וה"חוזרים בשאלה":

50 ראו שנהב (2003: 50-51), ליאון (2009 ב: 110-111) ושרעבי (2009: 188) שהשתמשו במושגים "דת/אתנוף" ככלי להבנת לאומיות ואתניות בחברה הישראלית. זנד (2008: 34-53) ודיונו במושגים אתנוס, אידיאולוגיה וזהות. וכן הדיון על "עבודת הגבול" (Boundaries Work) הסימבולית (Symbolic Boundaries) (Lamont, 1992: 1-24; Lamont & Fournier, 1992) כגבולות זהות נזילים שבין זמן יהודי ישן (דת), לזמן יהודי חדש (חילוניות) (ברינקר, 2007; שרעבי, 2010: 33). דת/אתנוף מתאימה גם לשפת הכרונוטופ של בכטין (2007: 285-293), שראה בזמן (כרונוס) ובמקום/מרחב (טופוס) כמכלול דינמי של תצורות זמן ומרחב נרטיביות (בדומה להטרוטופיה [הטרו=שונה; טופיה=מקום] של פוקו, 2010). ראו גם חזן ומונטרסקו (2011: 240-244) ושימושם בכרונוטופ להבנת הזמן והמרחב של קשישים ביפו.

לוח 2: רצף "דת/אתנוף" בחברה הישראלית

"תינוק שנשבה בין הגויים", מתחזקים, רוחניק, מזרחניק, דתמ"ש, חשמ"ש, אפיקורס, מתחלש, משתדל, אד"ם, יהודי מתקדם (רפורמי, קונסרבטיבי), חרדי חופשי, כופר, "כיפה גרוש", קליפה סרוגה, "כיפה שקופה", מסורתי, סרוגים, תלושים, שפבניק, חילוני, "הרב נוח", "הרב לייט", ברדסלב (ריטי), מסורתי חדש, ד"ל, דוס, קדוש, גוי, דמ"ש, דתי בלב, שב טרי, מחלל מאמין, דת"ל, ברבסלבים, בעל תשובה/ מקצועי, חוטא, מתחלן, חוזר טרי, מתחרד, נוטש/עוזב את הדת, "מתחזקים של שישי שבת", בעל אמונה, אורתופרקסיה, אנוס/ "טרנס יוצא", התרחק מהדת, דתי לייט, מקפיד, התקרב אל הדת, "נהייתי יהודי לא חזרתי בתשובה", דתל"שים, דתל"ש מסורתי, נעשה חופשי, חרדלשי"ם/ חל"ש, חרדי לייט, ירידה רוחנית, לא דתי, דתל"פ, דתילוני, נעשה לא דתי, הפסיק להיות דתי, חלו"ד, מתחלן/ התחלן, עזב/נטש את הדת, "חרדי לייט", פוסט מסורתי, חרדי ישראלי, פוסט דתי, חילוני עם כיפה, חזר/יצא/ הלך ב/ל תשובה/ שאלה, עלים נושרים, תואם DOS מתפקד, דתי ללא כיפה, עלייה רוחנית, אחים רחוקים, תסמונת הבן החמישי, צדיק, תשובה אינטלקטואלית, תשובה אמוציונלית, יהודי חדש, לקרב רחוקים, "חוזר בתשוקה", חובב דת ומסורת, דתי בחצי משרה, מוצא את התשובה, "כופר עם שטרימל", "אתאיסט עם ציציות", "מור", "מרכז", חבקו"ק, פרק עול צורה ומצוות, התקלקל, "חוזר בלי תשובה", דתי.דוט.קום, חשמ"ת, דל"ת, חוזר בתבונה, משעבוד לחופש, חשמ"ד, חופשי (חילוני) שבדרך לחזור בתשובה, התפקח, דתי בלב, מתחזק עמוק, אתאיסט, הסיר את הכיפה/קליפה, מאוס, "מקצץ בנטיעות", "אחר", שנה ופרש דתי לעת מצוא, האדמו"ר מגוגל, הדתה

מה ז"א (זה אומר) בר"ת (בראשי תיבות):

"תינוק שנשבה בין הגויים": (מסכת שבת דף ס"ח) (בלשון חז"ל, תינוק הינו ילד) אדם שלא יודע את עולם התורה ושבו בחילוניות.
דתל"פ: דתי לפי דעתי.

דתל"ש: דתי לשעבר וגם דתי לשעבר שחוזר.¹

דשמ"ש: דתי שעושה מה שהוא רוצה.

חשמ"ש: חרדי שעושה מה שהוא רוצה.

אד"ם: אורתודוקסי דתי, מודרני.

"כיפה גרוש": כיפה בגודל קטן מאוד (גרוש).

"כיפה שקופה": קיימת על הראש אבל אינו מקיים את המצוות.

"קליפה סרוגה": כינוי בחסידות סאטמר לאדם דתי/חילוני ולמי שעוזב את דרך ההתורה והמצוות.

"סרוגים": דתי חדש המשלב דתיות ומודרניות (סדרה ב־yes), גם בתוכניות

"סימני שאלה", "עספור", "חיים אחרים", "מרחק נגיעה

"שֶׁבֶאֱבִיחַ": כינוי נוער שוליים חרדי ("שמח בחור בילדותך" (קהלת יא, 9), בערבית נוער עם שילוב של ניק (ביידיש).

"הרב נוח, הרב לייט": עושה מה שנוח לפי הזמן והמקום.

"ברדסלב (ריטו)": כינוי הומור ברשת האינטרנט (ניתן על ידי גולש) להתחזקות של סלבריטאים / סלבס.

ד"ל: דתי ליברלי.

דת"ל: דתי תורני לאומי.

"ברבסלבים": ידוענים (סלבס) ש"חוזרים בתשובה" לברסלב (כינוי הומור שהוצע על ידי גולש ברשת האינטרנט).

"אורתופרקסיה": שמירת מצוות ללא תודעה עמוקה לדת.

"אנוס", "טראנס יוצא": שינה דתו מבחוץ ונראה כחרדי אבל בביתו אינו מקיים מצוות (ברזילאי, 2004 א).

דתל"ש: דתי לשעבר.

חל"ש, חרדל"ש: חרדי לשעבר.

חלו"ד: חרדי לא דתי.

"חרדי לייט": שאינו מקפיד על כל המצוות, לפי נוחיות.

"עלים נושרים": כינוי חרדי לת"ת (תלמידי תורה) המתרחקים מסיבות שונות מהשיבה.

"תואם DOS": שמור שבת רק בסוף שבוע.

צדיק: כינוי בעל משמעות דתית וגם סלנג עממי (במלעל) לאדם שעשה משהו טוב.

"כופר עם שטרימל", "מרכז", "מור", בעלי תשובה, "אתאיסט עם ציציות": כינויים של "יוצאים" בפורומים וברשתות חברתיות ברשת האינטרנט. www.tapuz.co.il/tapuzforum/main/forumPage.asp?id=292
חבקו"ק: כינוי לקבוצה המשלבת מסורת חב"ד, ברסלב והרב קוק/קרליבך (לעתים גם קוקניקים).

דתי.דוט.קום: דתי מודרני שעובד בהייטק.

חשמ"ת: חרדי שמתלהב (בריטואלים הדתיים).

דל"ת: דתי לפי דעתי.

חשמ"ד: חילוני שומר מדע ודת.

"תסמונת הבן החמישי", כינוי במרחב החרדי לנושרים בשיבות החרדיות (על משקל ארבעה בנים בהגדה של פסח).

"פורע מוסר מואס נפשו ושומע תוכחת קונה לב", משלי טו, 32.

"מקצץ בנטיעות", "אחר", "שנה ופרש": כינויים למעשיו של אלישע בן אבויה, כיום גם אדם היוצא בגלוי נגד התורה ו/או משנה טעמה בגלוי.

מלוח 2 אנו למדים: (א) צירוף המילים "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" ממוקם ברצף "דת/אתנוף" מורכב בחברה הישראלית. בעוד שבאנגלית יחסית קל להבחין בין שלוש קבוצות: "חילוני" (Secular), "דתי" (Orthodox) ו"חרדי" (Ultra Orthodox), הרי בעברית אנו מזהים צירופי מילים כצופן, שמבטא רצף זהויות סבוך וסובייקטיבי של יחידים הנעים על פני הרצף בתקופות שונות של חייהם.⁵¹ אי אפשר להסביר במדויק כל צירוף מילים בלוח בגלל ריבוי המשמעויות הסובייקטיביות (לכן אין פה טורים ברורים אלא רצף של תנועה). כל אחד מאתנו יכול לפי דעתו ותפיסתו, לשנות מיקומים אלו ולא מדובר פה בהגדרות חדות וברורות;⁵²

51 ראו דיונו של ידגר (2010: 19-46) במסגרת תיאורטית הקשורה למילים מסורת, מסורתיות ושמרנות אורתודוקסית. ממצאי מחקר מכון גוטמן (לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002; קיסר-שוגרמן, 2012) המציגים דיוקן של יהודים ישראלים. וכן ספרם של אביטוב ויגיל (2008), שערכו ספר טקסטים על מאמינים וכופרים ומה שביניהם (חילונים, דתיים וחרדים).

52 ראו גאדמר (Gadamer, 1989) שרואה במסורת כמעין מסגרת-על ("פרדיגמה", לאו דווקא דתית) שהפרט נולד לתוכה, גודל ומבנה את זהותו בה. אף שאיננו בוחרים היכן להיוולד הרי עיצוב זהותנו מתנהל דרך דיאלוג מתמשך (ויש

לא כל יחיד ששם או מוריד כיפה/חצאית או כל פריט לבוש אחר "מזהה" אותו למגזר תשובה/שאלה ספציפי. התחום האפור צבעוני ביותר; (ב) למילים רבות ברצף זה יש משמעות עמוקה. למשל, "תינוק שנשבה בין הגויים", מתחזק, רוחניק, מזרחניק, אפיקורס וכדומה. כל מילה מביעה משמעות שונה/דומה וקשורה לא רק לרמה דתית מסוימת כי אם לתיוג לקבוצה שאליה מבקש היחיד להשתייך או שאחרים משייכים אותו;⁵³ (ג) סיפורי הכניסה והיציאה מהדת של יחידים רבים הם תהליך ביוגרפי⁵⁴ והם מראים שאין מדובר פה רק בזוגות דיכוטומיים (תשובה הפוכה לשאלה), כי אם במערכת של זהויות שונות וסובייקטיביות הנעות על פני רצף זה; (ד) ריבוי הזהויות הללו קשור לריבוי מיקומים וסטטוסים חברתיים, דתיים, אתניים (אשכנזים ומזרחים) ומגדריים (גברים ונשים) ולעתים נראה חפיפה בין הזהויות הללו. גבולות הזהות לא תמיד ברורים; (ה) רצף זה משמש אותנו לעתים כמעין קטלוג, תווית או סטריאוטיפ שאנו מצמידים לאדם או לקבוצה (באמצעות שפה, לבוש, התנהגות, מגורים וכדומה). קטלוג זה מרכזי מאוד בשיח החברתי, הפוליטי והדתי בישראל. מיקום אדם או קבוצה על פני הרצף מאפשר הכללה ושליטה על ה"אחר" השונה ממני.

שתי תופעות ה"חזרה בתשובה" וה"חזרה בשאלה" ממוקמות על פני רצף הכולל "זהות חילונית", "זהות מסורתית", "זהות דתית", ו"זהות חרדית" (וגם מסורתי ומודרני). כפי שראינו בלוח 2, לעתים מעגלי זהות אלו חופפים ולעתים אינם חופפים זה את זה, והגבולות אינם כה ברורים. היהדות אינה מפסיקה להוליד תתי זרמים, פלגים, שינויים וכיוונים חדשים. למשל, דת"שים שלא בועטים במסורת, חרדים חדשים שלא מפחדים מעברם החילוני, רפורמים שרוצים רוחניות ואחרים. פרסיקו (2012) מזהה חמישה טרנדים רוחניים עכשוויים: חרדים חדשים מאוד (תנועת תשובה של יחידים שנמאס להם מהיחס המפלה מצד חרדים מבית ומקימים קהילות משלהם);⁵⁵ רפורמים רוחניים (שילוב רוחניות

ואומרים אף אין סופי) בינינו לבין המסורת שאליה אנו משתייכים (השוו: ידגר, 2010: 20-21).

53 ראו אביעד (Aviad, 1983: 86) שמציינת 44 משתני זהות המאפיינים את ה"חזרה בתשובה", שאותם היא מחלקת לארבע קטגוריות מרכזיות (חיפוש מכוון אחר תשובה, היבטים חיצוניים בתשובה; היבטים פנימיים בתשובה; חיפוש אחר מערכות ערכים).

54 ראו: גולדמן (תשנ"ז: 336).

55 בספר זה אתאר שני תהליכים מקבילים: מחד גיסא, דופקי תשובה (בעלי תשובה)

במסגרת החיים הקיימת); דתיים לשעבר (דתיים לשעבר שנהנים מריקוד ביקורתי אך אוהד על שתי החתונות, זו החילונית וזו האורתודוקסית); יהודי ליברלי ישראלי (התעוררות רוחנית אישית, לעתים ניו אייג'ית והתעוררות מחודשת בדת היהודית וקיום בתי מדרש פלורליסטיים, פסטיבלי "רוחניות" וארגונים היונקים מהמקורות), וניאו חסידות חסרת קבלה (מיסטיקה רוחנית ככוח שמרני וככוח עכשווי המושך רבים). דורות של חוקרים, מחקרים ותיאוריות קמו כדי להבין מהן אותן זהויות חמקמקות. השפה האקדמית והשיח החברתי לגבי זהויות אלו עצום, לפיכך בחרתי להישאר עם צמדי מילים אלו מתוך הבנה שבחירה זו אינה ערכית אלא סמנטית בלבד.

ג. סקירת ספרות

באופן סכמטי אפשר לאפיין את הספרות על חזרה/חוזרים, בשני התהליכים, על פי הסוגים הבאים: (א) ספרות אקדמית מחקרית; (ב) ספרות מקור והלכתית; (ג) ספרות מקור פופולרית, שנכתבה על ידי חוזרים או אנשים בקהילה הקרובה אליהם; (ד) עיתונות; (ה) אתרי אינטרנט. ההפניות המלאות נמצאות ברשימת המקורות בסוף הספר. בסקירה זו אציג את עיקרי הספרות המרכזיים בתחום ומובן שחיפוש בספרייה יניב יבול נוסף.

המבקשים להיכנס לעולם החרדי אולם נתקלים במחסומי זהות והדרה גבוהים (למשל, בשידוך, במגורים, בלימודים, ביחס ועוד); מאידך גיסא, דופקי תשובה רבים (כמו הרב מרדכי ארנון, הרב יהודה גרינוולד, הרב עודד מזרחי, הרב דורון רוזיליו, הרב אורי גרודר, הסופרת דנה שוורצמן ועוד), שנטשו את העולם החילוני והתקרבו לעולמה של תורה ואינם מוכנים לאפליה. בעת האחרונה אנו רואים הקמת קהילות ייעודיות לבעלי תשובה (מגורים, תמיכות, נדרכות, סדנאות, עיתון אדרבה, פעילות ברשת האינטרנט, פעילות הסברה פנימיות וחיצוניות ועוד). להרחבה, ראו עיתוני משפחה (חננאל שפירא, 6.9.2012) ומקור ראשון (21.9.2012) שהקדישו כמה גיליונות לתופעה זו. בהמשך ארחיב על תהליכים אלו.

1. ספרות על "חזרה בתשובה"

א. ספרות אקדמית מחקרית

בספרו בסוד השיח החרדי קפלן מתייחס (2007: 94-137) לתופעת ה"חזרה בתשובה" ולאתגרי תהליך החזרה של הפרט למערכת היחסים בינו ובין החברה החרדית. קפלן מראה כי ספרות המחקר על תופעת "החזרה בתשובה" נוגעת בשאלות שונות כשלבים שונים העוברים על ה"חוזרים"; ביטויי תהליך ההמרה; טיפוסים אישיות; תשובה ועבריינות; כיצד מחזירים בתשובה; השלכות חברתיות ואישיות על היחיד. אכן, קיימת ספרות מחקר הקשורה ל"חוזרים בתשובה", אולם בהיבטים שונים וספציפיים מאוד. נושאי המחקר המרכזיים שנחקרו עד כה הם: יחסה של החברה החרדית ל"חוזרים" לתוכה (שלג, 2000; קפלן, 2007); החזרה בתשובה (אילן, 2000: 203-236), גודמן (2002; 2004), גרינבוים (1990); ⁵⁶ נשים

56 באתר "חופש" אפשר לראות חוברות הנחיה (דע מה תשיב למוכרי הדת; אינדקס טיעוני המחזירים בתשובה; הקונטרס החילוני; תשובות לטיעונים רגשיים; דע מה תשיב לאפיקורס; יש אלוהים? חוזרים בתשובה מספרים על עצמם; הפיתיונות למלכודת ההחזרה בתשובה, מה שאתה יודע ומה שאינך יודע על תרי"ג המצוות). באתר נכתב: "חוברות אלו מוצעות לחברים שהולכים להרצאה או לסמינרים של מחזירים בתשובה." על מנגנוני הגיוס (למשל של הרב אמנון יצחק, הרב אלון חיים, הרב אליהו אבנר, הרב ברלנד אליעזר וחסידות "שובו בנים", הרב דניאל זר, הרב רפאל כהן, הרב זמיר כהן, הרב יצחק דוד גרוסמן שעוסק רבות בקירוב רחוקים ונוער בארגוני "מגדל אור" ועוד) וההחזרה בתשובה בישראל. ראו גם מלר ומלר (1996; 2000); שרעבי (2010: 165-61; אביעד, 1988; אלאור, 2009). אילן (2001) סקר בעיתון הארץ על בתי ספר להחזרה בתשובה: רשת "שובו" (לילדים עולים מחבר העמים לשעבר), "לב אחים" (משרדי רישום וביקורי בית), "אחינו" (ביקורי בית), "חינוך עצמאי" (אגודת ישראל בפריפריה), רשת "נתיבות משה", רשת "מעין החינוך התורני" (של ש"ס) ומפעלי גיוס והמרה במפעל התשובה של ש"ס (זיבצנר ולהמן, 2011), מוסדות "אור החיים" (הרב ראובן אלבז), רשת "שערי ציון" (בקהילה הבוכרית) ורשת החינוך התורנית. וכן, "אל המקורות", "נעשה ונשמע", תורה ואמונה, "ערכים", "דרשו" וישיבת "אור שמח". המשותף להם הוא החזרה בתשובה באמצעות רטוריקה של דוברים כריזמטיים (חלקם "חוזרים" בעצמם) ופעילות שטח יום יומית. במגזר הדתי חרדי ניתן לציין את "שופר", "הידברות", מרכז "ראש יהודי"; מדרשת "אורות האמונה לקירוב אחים ליהדות", ו"מעייני הישועה" בראשותו של אביחי בוארון ("פשיטות תורניות" על מוקדי בילוי חילוניים, הנחת תפילין לעוברים ושבים, נרות שבת), ישיבת "נתיבות עולם" של

דתיות וחרדיות במחוזות הדת והתשובה (אלאור, 1990; 1998; 2006); נשים הפונות לאורתודוקסיה יהודית (Davidman, 1991); בעלי תשובה וייצוגם בתיאטרון ובטלוויזיה הישראלית (אוריין, 1997; 2001; Urian, 1999); חזרה למסורת הדתית ביהדות האורתודוקסית המודרנית בארצות הברית (Danzger, 1989; 1998); התחדשות דתית בישראל ובעלי התשובה (Aviad, 1983; Beit-Hallahmi, 1989); שפה, פילוסופיה וחזרה בתשובה ביהדות (נהוראי, תש"ס; מלמד, 2009; שוורץ וגרוס, 2008). תשובה ו"חוזרים בתשובה" ביהדות וכתגובה חרדית לשואה (שביד, 1988; 2002); תנועת התשובה בישראל,⁵⁷ בין חרדיות לציונות דתית (ליאון, 2009 ד; שרעבי, 2010);⁵⁸ הרב אמנון יצחק ורטוריקות של מחזרים בתשובה⁵⁹; סיפורי חיים של בני דור שני ל"חוזרים בתשובה" וצעירים (שמעוני, 1988; Yogev & El-Dor, 1987); "חזרה בתשובה" ודינמיקה בין דורית בקרב נשים יהודיות בהולנד (Mock-Degen, 2006); בעלות תשובה בזהות חדשה Topel,⁶⁰ (2002); סיפורי חזרה בתשובה בפולקלור היהודי (יסיף, 1994; 1999); חזרה

הרב נח הרץ, "שובה לישראל" של הרב יאשיהו פינטו המכונה גם "כאדמו"ר של החילוניים ואנשי העסקים", "שעלי תורה" (גרעינים חינוכיים דתיים ותשובה), קהילת חוזרים בתשובה במרכז תל אביב בראשותו של הרב מרדכי אויערבך, AJOP "האיגוד האמריקני של בעלי מקצוע בתחום הקירוב" (תשובה), הרבנית ימימה מזרחי, הרבנית לאה קוק, קרן גרוס (קרן הפרסים התורנית). תנועת התשובה וסליה (במובן מה שהיא מציעה) שייכת אפוא למגזרים רבים כמו ש"ס, חב"ד, ברסלב, ליטאים, יחידים מזרמים שונים ועוד.

57 ליאון (2011: 75) מציין ש"תנועת התשובה החרדית" מבחינה בשני אפיקים בולטים: מחד גיסא, פעילות חזרה בתשובה (קליטתם וחניכתם של אלה שבחרים להיכנס לעולם החרדי); מאידך גיסא, החזרה בתשובה (באופן אקטיבי) ביהדות הישראלית. על השאלה מדוע מצטרפים רוב ה"חוזרים בתשובה" לזרם החרדי, שולי רנד ("חוזר בתשובה") (2007) מונה מספר סיבות: ראשית, הציבור הדתי לאומי היה עסוק בענייניו ולא הציע אלטרנטיבה ומערכות קליטה משלו. שנית, הציבור הדתי לאומי כביכול מציע שילוב בין החיים הדתיים לחיים החילוניים המצטייר בתור פשרה מסוימת. בדרך כלל, אדם שחוזר בתשובה אחוז התלהבות והוא רוצה לשנות את חייו מן הקצה אל הקצה, בלי קשר לחייו הקודמים.

58 ראו בכתב העת צהר (תשס"א, ז; תשס"ב, ח, ט; תשס"ג, יב) כתבות רבות על תנועת התשובה הציונית בישראל. www.tzohar.org.il/ktav.asp

59 ראו: ורסצוג-רביד (2002); ליאון (2003); גבעון (2003); מוצ'ניק (2003); צבר (2000); שרעבי (2004) ..

60 ראו מחקרה של טופל (Topel, 2012) בו היא דנה בקשיים העומדים בפני אלו שעוזבים את העולם החרדי בארץ. על בעלות תשובה וחייהן, ראו: Sands and Tallen (2002) Roer-Strier (2000).

בתשובה, טיפול ושיקום עבריינים.⁶¹ אישיות פסיכולוגית ותמורות בזהות של בעלי תשובה (גלאנץ והריסון, 1980; שתיל, 1993; מאיר, 2006); תקשורת ומגע על "חוזרים בתשובה" (כהנמן, 1978).
 "דרך התשובה" ביחס למהפך האידיאולוגי בקרב אנשי רוח וציבור יהודי בראשית שנות השמונים של המאה ה-20 (הראל, 1984; אקרמן, 1995); "חזרה בתשובה" ותהליך ההמרה (Shaffir & Shaffir, 1987, 1991, 1994; Rockaway, 2004 Caplan, 2001); דפוסי חזרה בתשובה עדתיים ופנייה לטיפול נפשי (מימרן, 1992); תנועת התשובה של ש"ס והמסורתיות החדשה (פלד, 2001; רביצקי, 2006; Lehmann & Siebzehner, 2006) ו"חוזרים בתשובה" בקרב הקהילה הרוסית⁶² בארץ.⁶³

ב. ספרות מקור הלכתית

היקף ספרות המקור ההלכתית הוא עצום ואציין בקצרה כמה פריטים. המשותף לרובם הוא ההתייחסות למושג תשובה ולמקורותיו ביהדות

61 ראו: קרומר (1979); פלד (1979); זלצברג (1989); תימור (תשמ"ח; 1996; 2006); תימור ושהם (2003); רקובר (2007); רונאל ואחרים (2011); חן (2012).

62 סיפורו של הילד יוסל'ה שוחמכר בשנות השישים בולט בקהילה הרוסית וביחסי חרדים חילונים: בשנת 1958 יוסל'ה עלה עם הוריו, אידה ואלתר, מברית המועצות. בשל קשיים כלכליים הוריו שמו אותו אצל סבו (נחמן שטרקס), חרדי מחסידי ברסלב בירושלים. כשהשתפר מצבם הכלכלי סירב הסב להחזירו בטענה שהוא רוצה לגדלו כחרדי ולא כדתי (אחותו של יוסל'ה, זינה, נשלחה לפנימיה דתית) או כחילוני (הקהילה הרוסית). יוסל'ה הוברח למשפחת גרטנר, מחסידי סאטמר, ברובע ברוקלין שבניו יורק (בסיוע הגירות רות בן-דוד שהתחתנה עם הרב עמרם בלוי, מנהיג נטורי קרתא). בשנת 1962, לאחר שדוד בן גוריון הטיל על איסור הראל (ראש המוסד) את מציאת הילד הוא נמצא והוחזר למשפחתו. יוסל'ה עזב את העולם החרדי, שירת בצבא וכיום חי ביישוב שערי תקווה. להרחבה ראו: הראל (1982).

63 בשנים האחרונות מסתמנת מגמה של "חזרה בתשובה" בקרב עולים מברית המועצות לשעבר כחלק מהתרבות הרוסית הטוטליטרית, פעילות ענפה של חב"ד ברוסיה וכחלק מרצון להיקלט בחברה הישראלית (פינקוס, 1992). לדוגמא אביטל שרנסקי (אשתו של אסיר ציון לשעבר נתן שרנסקי) ש"חזרה בתשובה", השחקן ישראל סשה דמידוב והתקרבותו לקבלה ולעולם התשובה. סשה מגיש את התוכנית "שבת שלום" בערוץ 9 הרוסי (בימי שישי על פרשת השבוע). ראו ברנובר (1974); קפלן (2003); נבון (2005); שחם (2004). ובעיתונות: פוקס (תש"ע); גלילי (2009).